15,2 PHŒNIX 1969

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Fig. 75. Zegel (vergroot) met de afbeelding van een godheid en bijschrift in oud Indisch schrift, gevonden te Mohenjo-Daro. Zie het artikel van W. F. Leemans, op pag. 248v. van dit nummer over de betrekkingen tussen Mesopotamië en het Indus-gebied en de ontcijfering van het oude Indische schrift.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux", in opdracht van het Bestuur van het Genootschap uitgegeven door K. R. VEENHOF.

Adres van de redactie: Dromedarisstraat 4, Nijmegen. Administratie: Noordeindsplein 4a, Leiden.

De leden van „Ex Oriente Lux" ontvangen Phœnix gratis; de abonnementsprijs bedraagt voor niet-leden *f* 10.— per jaar.

Het Genootschap „Ex Oriente Lux", opgericht in 1933, is gevestigd te Leiden, Noordeindsplein 4a. Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. BEEK, voorzitter; Prof. Dr. A. A. KAMPMAN, 1e secretaris-penningmeester; K. R. VEENHOF, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. Dr. A. S. VAN DER WOUDE. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevrouw C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. Dr. L. DE MEYER; Prof. Dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. Dr. J. VERGOTE; Prof. Dr. J. ZANDEE.

De contributie voor het Genootschap bedraagt *f* 15,— per jaar; voor jeugdleden en studenten *f* 8,—. Het verenigingsjaar loopt van 1 april tot 30 maart.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen 246

De betrekkingen tussen Mesopotamië en het Indus-gebied en de ontcijfering van het oude Indische schrift (W. F. LEEMANS) . . . 248

Belgische opgravingen in Luristān. Opgravingen en navorsingen in de Pusht-i Kūh. 4e campagne (L. VANDEN BERGHE) 267

Kaniš - Kültepe. Een Assyrische handelskolonie in Klein-Azië uit het begin van het 2e mill. v. Chr. (K. R. VEENHOF) 284

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

In juni 1968 kwam Jaarbericht no. 20 (1967/68) gereed. Het bevat de volgende bijdragen: H. J. A. DE MEULENAERE, *Pyramidions d'Abydos*; B. J. PETERSON, *Some objects from the time of Akhenaten*; H. ALTENMÜLLER, *Zur Überlieferung des Amduat*; W. BARTA, *Zum scheinbaren Bedeutungswandel des Seth in den Pyramidentexten*; E. SOLLBERGER, *The Cruciform Monuments*; S. H. HORN, *Objects from Shechem excavated in 1913 and 1914*. Omvang: 90 pag., 24 pl. Prijs *f* 30.—. Voor leden aanmerkelijke reductie.

Jaarbericht no. 21 zal begin 1970 gereed komen. Nadere mededelingen over de inhoud zullen de leden t.z.t. bereiken. Oude Jaarberichten zijn vanaf no. 10 nog voor leden verkrijgbaar à *f* 15.— per nummer.

PHŒNIX

Vrijwel alle oude nummers van Phœnix zijn nog verkrijgbaar (2 per jaargang) voor de prijs van *f* 1.50 voor jaargang I-VIII, en *f* 2.— vanaf jaargang IX. De abonnementsprijs voor niet-leden bedraagt met ingang van jaargang XV (1969) *f* 10.—. Banden voor Phœnix IX-XII zijn uitverkocht.

JAARVERGADERING

De jaarlijkse algemene ledenvergadering werd dit jaar op 7 juni gehouden in Kasteel Bergh te 's-Heerenberg. De ca. honderd deelnemers kunnen terugzien op een bizonder geslaagde dag. Het programma werd, naast het huishoudelijke gedeelte, gevormd door een rondleiding door kasteel Bergh door de kasteelheer, de Heer VAN HEEK, een voordracht door Mevrouw Dr. D. HOMÈS-FREDERICQ, conservatrice van de Vooraziatische Afdeling van het Museum voor Schone Kunsten te Brussel, over het onderwerp: „De kunst van Hatra", alsmede een lunch in Montferland, met een causerie over de geschiedenis van de streek. Gezien de grote belangstelling voor deze dag zal het bestuur ernaar streven volgend jaar zo mogelijk een soortgelijk evenement te organiseren.

Uit het huishoudelijk gedeelte van de vergadering memoreren we o.a. de volgende punten. De financiële situatie van het Genootschap is gezond, de verkoop der publicaties is bevredigend, al zouden wellicht meer leden zich kunnen abonneren op de serie 'Mededelingen en Verhandelingen', daar deze nog met een tekort werkt. De contributie werd, ingevolge een reeds eerder ontvangen machtiging, tot *f* 15.— per lid verhoogd. Uit de meerdere ontvangsten kunnen de gestegen porti- en administratiekosten en de hogere drukkosten van Phœnix bestreden worden, terwijl tevens de uitkeringen aan de plaatselijke afdelingen voor de organisatie der lezingen gemiddeld met ca. 20% verhoogd kunnen worden tot in het totaal ca. *f* 6000.—. Gezien de korte periode liggend tussen het eind van het verenigingsjaar (1 mei) en de datum van de jaarvergadering (begin juni) wordt besloten de aanvang van het verenigingsjaar één maand te vervroegen: tot 1 april. Het lezingenprogramma heeft een bevredigend verloop gehad, met in het totaal ca. 70 lezingen in de 18 afdelingen. Ca. 20 hiervan werden in samenwerking met andere verenigingen en instellingen georganiseerd. Als gastsprekers in België traden op Prof. Dr. HUYGENS en Dr. DRIJVERS, welke laatste samen met Prof. ZANDEE de meeste voordrachten in de plaatselijke afdelingen hield.

Tenslotte werden de plaatselijke besturen en individuele leden opgewekt aan de doelstellingen van „Ex Oriente Lux" ruime bekendheid te geven, ten einde de zeker aanwezige, maar dikwijls sluimerende belangstelling te activeren, en zodoende het ledental te vergroten. Ten behoeve van de propaganda is bovendien een nieuwe, aangepaste folder ontworpen.

DE BETREKKINGEN TUSSEN MESOPOTAMIË EN HET INDUS-GEBIED EN DE ONTCIJFERING VAN HET OUDE INDISCHE SCHRIFT

Reeds twee maal is in *Phœnix* (V, 1959, blz. 82-88 en VII, 1961, blz. 103-116) bericht gedaan over de stand van het onderzoek naar de betrekkingen tussen Zuid-Mesopotamië en het gebied van de Indus in de eeuwen rond het jaar 2000 v. Chr. Op grond van de teksten uit Zuid-Mesopotamië, in het bijzonder de teksten uit de Soemerische stad Oer, kon worden geconcludeerd, dat handelsrelaties bestonden tussen de oude Soemerische steden en het gebied, waar de oude Indische beschaving tussen omstreeks 2400 en 1750 v. Chr. bloeide. Er zijn enkele aanleidingen om thans wederom over dit onderwerp te berichten: In de eerste plaats is het waarschijnlijk gelukt om het schrift, dat in die periode in het Indus-gebied werd gebruikt, te ontcijferen. Voorts is in het laatste voorjaar een Nederlandse archaeologe, mevrouw E. C. L. DURING CASPERS, te Londen gepromoveerd op een verzameling en kritische beschouwing van set archaeologische materiaal uit het gebied rondom de Perzische Golf in dezelfde periode. Inmiddels zijn ook de Deense opgravingen langs de Westkust van de Perzische Golf voortgezet, maar een enigszins uitvoerige publicatie van de resultaten daarvan is nog steeds niet verschenen.

In het vorige overzicht is op grond van teksten van economische aard de handel overzee van de oude hoofdstad Oer beschreven: Over de Perzische Golf werden tal van artikelen i Mesopotamië ingevoerd, o.a. veel koper uit het land Magan. Deze handel richtte zich in hoofdzaak op de landen Tilmoen — waarschijnlijk het eiland Bahrein in de Perzische Golf —, Magan — thans waarschijnlijk te identificeren met Makrān of de omgeving daarvan, de kuststreek van Zuid Perzië en Baluchistan, weilicht tevens (eventueel of) het er tegenover gelegen Omân — en Meloechcha, dat met zekere waarschijnlijkheid te identificeren was met de kustsstreken in het Noordwesten van het Indische schiereiland, toen een hoog ontwikkeld land, waar, aan de Golf van Cambay, bij Lothal, een havenstad is blootgelegd. Uit de economische teksten kan men concluderen, dat in de tijd van de dynastie van Akkad (ong. 2350-2200 v. Chr.) schepen regelrecht van Magan en Meloechcha naar Oer en Akkad voeren, dat in de tijd van de derde dynastie von Oer (ong. 2100-2000 v. Chr.) naar Tilmoen en Magan werd gevaren en dat daarna, in de tijd van de dynastie van Larsa (ong. 1950-1763 v. Chr.) van Oer niet verder werd gevaren dan tot Tilmoen, waar men de uit verdere landen aangevoerde waren kocht. Tilmoen was toen een belangrijke transitohaven. Uit Meloechcha werden tal van typisch Indische artikelen over zee

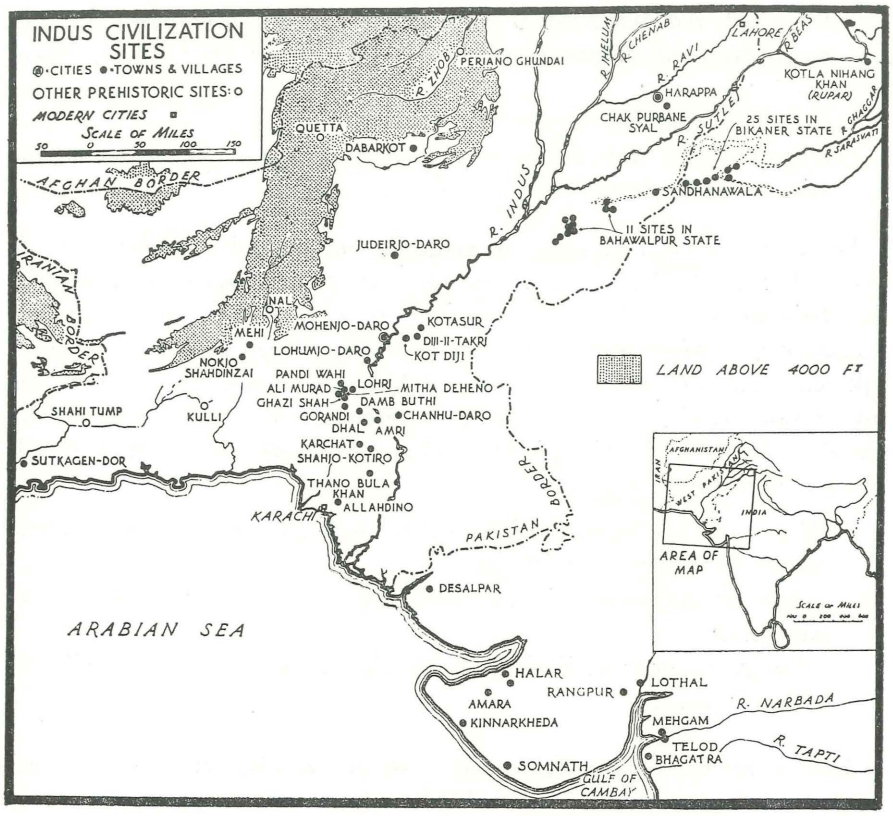

Fig. 76. De verspreiding van de Indus-beschaving.

(M. Wheeler, Civilizations of the Indus Valley)

in het Soemerische Mesopotamië geïmporteerd, zoals ivoor, bepaalde houtsoorten, diverse halfedelstenen (cornalijn etc.), ook afgewerkte producten, zoals aapjes van steen, alsmede vele artikelen, die nog niet zijn geïdentificeerd.

Enkele sindsdien gepubliceerde of vertaalde Soemerische litteraire teksten bevestigen dit beeld: S. N. KRAMER vermeldt in zijn boek *The Sumerians* (1963), blz. 279, de volgende passage uit de mythe van „Enki en Ninchoersag", betrekking hebbend op het land Tilmoen, waaruit tevens blijkt welke artikelen uit verschillende streken geëxporteerd werden:

> *Moge het land Toekrish naar U* (i.e. Tilmoen) *goud uit Charali, lapis lazuli etc. brengen;*
> *moge het land Meloechcha U aanlokkelijk kostbaar cornalijn, (bepaalde) houtsoorten en grote schepen brengen;*

moge het land Marchashi U kostbare steen en kristal brengen;
moge het land Magan U machtig koper, dioriet en (andere) steensoorten brengen;
enz., eindigend met:
moge Oer, de zetel van het koningschap, dé stad, U graan, sesam-olie, fijne en edele stoffen en grote schepen brengen.

De landen worden kennelijk in volgorde van afstand genoemd, eerst de verste, het laatst Elam en Oer, die het dichtstbij Tilmoen, waarschijnlijk dus Bahrein, lagen. Tilmoen komt hier naar voren als dé belangrijkste transito-haven. Meloechcha is een der verst weggelegen gebieden en kennelijk een zeevarend land. Als zodanig is Meloechcha ook beschreven in een mythe van „Enki en de Wereldorde", vertaald door A. FALKENSTEIN in het *Zeitschrift für Assyriologie* 56 (1956), waar (blz. 101) in de volgende passage de god Enki zegt:

Mogen zij (de mensen) hout kopen voor de schepen van Tilmoen, mogen de schepen van Magan ...,
moge het magilum-schip uit Meloechcha goud, zilver en lapis lazuli aanvoeren,
en moge het voor Enlil, de heer van alle vreemde landen, naar Nippoer gebracht worden.

Hier wordt het verst gelegen land, zoals gewoonlijk, het laatst genoemd. In dezelfde mythe (blz. 105) wordt Meloechcha beschreven als het zwarte, vreemde land en als de specifieke vogel daarvan de pauw; en dat is een typisch Indische vogel, die ook op Indisch aardewerk is afgebeeld (vgl. fig. 77).

Het aantal indicaties, dat het land Meloechcha de kust van Pakistan en het schiereiland van Gujarat en waarschijnlijk het gehele daarachter gelegen gebied is, waar de oude Indische beschaving bloeide, is toegenomen en aan de identificatie is thans nauwelijks meer te twijfelen. ASKO PARPOLA en drie andere Finnen hebben in een nog nader te noemen publicatie een groot aantal in klank met Meloechcha, waarschijnlijk beter te lezen als Melachcha, overeenkomende woorden uit Indische talen vermeld, b.v. in het mali *milakkha* en *milakku,* in het Tamil *mēlukku* (volgens nadere mededeling van A. PARPOLA waarschijnlijk uitgesproken als *milachcha* etc.) waaruit met meer zekerheid dan tevoren is af te leiden, dat we hier met een Indische naam te maken hebben.

G. F. DALES heeft in de *Essays in memory of E. A. Speiser,* blz. 14-23, nog enkele archaeologische vondsten beschreven, die wijzen op betrekkingen

tussen Mesopotamië en het Indus gebied: In alle steden van het Indus gebied zijn vierkante dobbelstenen van aardewerk gevonden; dergelijke dobbelstenen, uit vroeger tijden uit Mesopotamië niet bekend, zijn daar in lagen van kort vóór de tijd van de dynastie van Akkad af op verschillende plaatsen gevonden, o.a. tezamen met andere Indisch aandoende voorwerpen onder een huis in Tell Asmar (Eshnunna) in de streek van de Diyala ten Oosten van Baghdad, daterend uit de Akkad periode. In Nippoer zijn in uit de tijd van de derde dynastie van Oer (21ste eeuw v. Chr.) daterende huizen een paar klei-figuurtjes gevonden, die een dikbuikig, naakt mannetje voorstellen van een type, dat overigens in Mesopotamië onbekend is, maar dat goed bekend is uit verschillende plaatsen in het Indus-gebied.

*

De beschaving in het Indus-gebied omstreeks 2000 v. Chr. staat in de volle belangstelling. Drie samenvattende werken daarover zijn in de laatste jaren verschenen, twee van Sir MORTIMER WHEELER: *Civilizations of the Indus Valley and beyond* (Londen 1966, Thames and Hudson; Nederlandse editie: *De Indus-beschaving,* Elsevier 1967 (serie: De vroegste beschavingen)) en een derde, nieuw bewerkte druk van *The Indus Civilization* (Cambridge University Press, 1968), en een, een ruimere periode bestrijkend, boek van BRIDGET en RAYMOND ALLCHIN: *The Birth of Indian Civilization* (Penguin Books, 1968). Alle drie werken kunnen aan de belangstellende lezer worden aanbevolen; het eerste is wat meer populair gehouden dan de twee andere. Ook het toerisme is begonnen aandacht te schenken aan de opgravingen in het Indus gebied: een Amerikaans-Pakistaanse combinatie wil een hotel bij Mohenjo-daro bouwen.

Op grond van het Engelse gebruik om te spreken over de Indus civilization is men geneigd om de beschaving, die men in het Indus-gebied in de periode van 2400-1750 v. Chr. heeft gevonden, aan te duiden met „Indus-beschaving". Daar „beschaving" een betrekkelijk begrip is, ware het juister te spreken van „de bloeitijd van het Noord-westen van het Indische schiereiland omstreeks 2000 v. Chr.", maar gemakshalve zullen wij in het vervolg toch het Anglicisme „Indus-beschaving" gebruiken.

De belangrijkste steden, die bij de opgravingen, begonnen in de twintiger jaren van deze eeuw door Sir JOHN MARSHALL en ERNEST MACKAY, zijn teruggevonden, zijn nog steeds Mohenjo-daro aan de Indus en Harappa in de Punjab. Later zijn opgravingen op tal van andere plaatsen verricht, veelal door de archaeologische diensten van India en Pakistan, die thans ieder min of meer geregeld een publicatie uitgeven, India sinds 1946 onder de naam *Ancient India,* Pakistan sedert 1964 onder de naam *Pakistan Archaeology.*

Bij die opgravingen is gebleken, dat de in beide evengenoemde steden gevonden beschaving zich veel verder uitstrekte dan het gebied van de Indus: Thans zijn sporen van deze beschaving gevonden van de bergen ten westen van de Indus tot dichtbij het bassin van de Ganges in het oosten en tot de rivier de Narbada in het zuiden, een gebied van 1500 bij 1100 km., zich uitstrekkend over het tegenwoordige Pakistan en India (zie het kaartje, Fig. 76). Bijzonder belangrijk is de reeds vermelde vondst van de havenstad Lothal bij de Golf van Cambay in het tegenwoordige gebied van Gujarat. Mohenjo-daro en Harappa — men bedenke, dat alle namen de tegenwoordige

Fig. 77. Potscherf uit Kot Diji met afbeelding van pauw.
(Pakistan Archaeology, 2, 1965, pl. XIV)

Fig. 78. Bronzen meisjesfiguurtje gevonden te Mohenjo-Daro.

zijn — waren volgens hetzelfde schema gebouwd, evenals de kleinere nederzetting van Kalibangan ten Z.O. van Harappa: aan de westzijde een citadel, aan de oostzijde het bevolkingscentrum, met een hoofdstraat van Noord naar Zuid. Deze steden waren volgens een goed en duidelijk plan gebouwd en voorzien van riolering en badinrichtingen. Bovendien waren er enorme graanpakhuizen. De havenstad Lothal had ook een Noord-Zuid radiaal, aan de oostzijde lagen de havens en kaden. In de stad zelf waren tal van werkplaatsen, die kennelijk voor de export werkten. In bouw en voorzieningen konden de grote steden van het Indus-gebied zeker de Soemerische steden in Mesopotamië evenaren.

De beschaving was niet tot deze grote steden beperkt; zij strekte zich ook tot tal van kleinere nederzettingen uit en daar doet zich de moeilijkheid voor om vroegere en latere perioden te onderscheiden. WHEELER geeft een op-

somming van kenmerken, die de Indus-beschaving typeren: 1. zegels van een bepaald type, waarop hieronder nog zal worden teruggekomen, 2. het nader te bespreken schrift, 3. bepaalde decoratieve motieven op aardewerk, o.a. elkaar snijdende cirkels en pauwen in een bepaalde stijl, 4. bepaalde vormen van ceramiek, 5. driehoekjes van klei (waarvan het doel onbekend is), 6. nier-vormige inleg van schelpjes of faience, 7. kralen van bepaalde vormen.

Aanvankelijk is op grond van vondsten van skeletten betoogd, dat de bevolking, die deze hoge graad van ontwikkeling had bereikt, tot verschillende rassen behoorde, o.a. een Mediterraan type en een Proto-Australoïd type. D. K. SEN heeft de schedels opnieuw vergeleken en in een artikel in *Ancient India* van 1964/5 (nos 20 en 21), gepubliceerd in 1967, is hij tot de conclusie gekomen, dat we slechts met één mensentype te maken hebben, plaatselijk wat verschillend, in het Noorden meer dolichocephaal, in het Zuiden (Lothal) meer meso-brachycephaal, maar overal gekenmerkt door een brede neus. Ter illustratie wordt hier een rank meisjesfiguurtje uit Mohenjo-daro afgebeeld (fig. 78). Men lette er op hoe rijk dit meisje van sieraden is voorzien.

Op grond van vergelijking met sporen van de Indus-beschaving in Mesopotamië en omgekeerd is WHEELER tot de conclusie gekomen, dat de Indus-beschaving en met name de steden Mohenjo-daro en Harappa, reeds in volle bloei waren omstreeks 2400 v. Chr. Dit is alleszins aanvaardbaar. Immers, de oudste in Mesopotamië gevonden zegels met Indische motieven dateren op zijn laatst uit de periode van de dynastie van Akkad en in de tijd van koning Sargon van Akkad (24ste eeuw) kwamen reeds schepen uit Meloechcha naar Akkad. Sommige kenmerken van de Indus-beschaving, o.a. op een bepaalde manier geëtste cornalijnen kralen en niervormige inleggingen, kwamen reeds vroeger in Mesopotamië voor en ook de bovenvermelde, door DALES beschreven, dobbelstenen zijn van iets oudere datum. Bij peilingen door deze Amerikaanse archaeoloog is gebleken, dat onder de opgegraven lagen van Mohenjo-daro nog dikke lagen met resten van nederzettingen zitten. Door de stijging van de waterstand zijn deze echter beneden de grondwaterstand komen te liggen en daardoor zeer moeilijk op te graven. Bij opgravingen in Amri nabij de Indus en in Kot Diji, een dorp 40 km. ten oosten van Mohenjo-daro, zijn oudere nederzettingen gevonden, die duidelijk reeds elementen van de „Indus-beschaving" bevatten. Toch zijn er in Amri en Kot Diji aanwijzingen, dat de overgang naar de periode van de Indus-beschaving niet zonder geweld is gegaan.

Lothal, oorspronkelijk een dorpje, is pas later in het gebied van de Indus-cultuur opgenomen: zowel de gevonden voorwerpen als het bij deze nieuwere

opgravingen toegepaste onderzoek volgens de C 14-methode tonen aan, dat de bloeitijd van deze havenstad omstreeks 2000 v. Chr. begon. Behalve een belangrijke haven had deze stad ook industrieën, vooral voor de bewerking van halfedelstenen en schelpen, artikelen, die veel uit Meloechcha in Mesopotamië werden ingevoerd; schelpen uit de Indische oceaan zijn gevonden tot in Tell Rimah in Noord Mesopotamië toe. In de omgeving van Lothal zijn tal van andere nederzettingen met resten van de Indus-cultuur gevonden; een van de belangrijkste is bij Rangpur, uitvoerig gepubliceerd in *Ancient India* 18/19 (1963).

Het einde van de Indus-beschaving is op omstreeks 1750 v. Chr. te stellen. Over dit einde is nog een levendige discussie gaande. Meestal wordt aangenomen, dat dit is veroorzaakt door invallen van Indo-Ariërs en verwante volken, maar R. RAIKES wijt in artikelen in *Antiquity,* no. 155, blz. 196, en no. 168, blz. 286, de ondergang althans van Mohenjo-daro en Kalibangan aan natuurlijke oorzaken, namelijk natuurlijke wijzigingen in de waterhuishouding van het gebied. Het is goed mogelijk, dat beide factoren een rol hebben gespeeld; ook bij de achteruitgang van het oude land Soemer, ongeveer in dezelfde periode, heeft de verzilting van de grond waarschijnlijk een rol gespeeld.

*

Wel het belangrijkste evenement in de bestudering van de Indus-cultuur is, dat de ontcijfering van het schrift van deze beschaving wellicht is gelukt. Ook voor de kennis van de betrekkingen tussen Mesopotamië en het Indus-gebied in de eeuwen voor en na 2000 v. Chr. kan dit van belang zijn.

Bij de opgravingen in het Indus-gebied is een groot aantal zegels gevonden. Deze zegels zijn vierkant en bevatten meestal een voorstelling van een dier of een plant, soms gestyleerd, en een inscriptie. Behalve deze inscripties op zegels, die uiteraard kort zijn, is een aantal korte inscripties op andere voorwerpen gevonden, o.a. op potscherven. Met de inscripties in hetzelfde schrift op zegels van een nog nader te bespreken Perzische Golftype er bij gerekend, zijn dit ruim 2000 korte inscripties, waarvan ongeveer 1350 uit Mohenjo-daro, 900 uit Harappa, 240 uit andere plaatsen en 30 uit Mesopotamië en het Perzische Golf-gebied. Verschillende pogingen zijn gedaan om deze inscripties, gepubliceerd sinds 1931, te ontcijferen, o.a. door de bekende Tchechische geleerde B. HROZNÝ. De moeilijkheid is, dat er geen enkele bilingue (tweetalige inscriptie) bekend is. Sinds 1963 heeft SUDHANSU KUMAR RAY enige memoranda over het „Indus script" gepubliceerd. Een belangrijke ontdekking werd in 1966 door de Indische archaeoloog B. B. LAL gedaan, toen hij aan de hand van een inscriptie op een

Fig. 79. Indische zegels afkomstig uit Mohenjo-Daro, voor het merendeel met bijschriften in het zg. Indus-schrift.

(M. Wheeler, Civilizations of the Indus Valley, fig. 43)

scherf kon vaststellen, dat van rechts naar links werd geschreven. In het laatste jaar zijn verschillende resultaten van ontcijferings-pogingen gepubliceerd. De belangrijkste is wel een Russische onder leiding van Y. KNOROSOV, in het Engels gepubliceerd onder de titel *Proto-Indica* (Moskou 1968). Het heeft er echter alle schijn van, dat een poging van vier Finse geleerden de definitieve oplossing van het raadsel zal brengen.

Deze vier Finnen — de Indoloog ASKO H. S. PARPOLA, geboren in 1941, zijn broer SIMO K. A. PARPOLA, Assyrioloog, geboren in 1943, de mathematicus SIPPO J. KOSKENNIEMI, verbonden aan I(nternationaal) B(usiness) M(achines), en Prof. PENTTI AALTO, vice-voorzitter van het „Scandinavian Institute of Asian Studies" — zijn in 1964 begonnen met de hulp van een computer alle materiaal te ordenen en te classificeren, waarbij zij de steun kregen van het „Northern Europe University Computing Centre" te Kopenhagen. Het menselijk vernuft kon echter slechts de oplossing van het raadsel brengen en dit geschiedde begin januari van dit jaar, toen een der gebroeders PARPOLA de tekens voor mannelijk en vrouwelijk identificeerde, spoedig gevolgd door de identificatie van het teken voor meervoud en de vaststelling, dat de taal een Dravidische was. Dravidische talen worden thans nog in het Zuiden van India gesproken, o.a. het Tamil door ongeveer 30 miljoen mensen, en door enkele kleine bevolkingsgroepen in het Noorden.

Met voorbeeldige spoed — uiteraard mede ingegeven door de wens de primeur te hebben — hebben de vier Finnen hun ontcijfering voorlopig gepubliceerd als *Special Publication No. 1* van het Scandinavian Institute of Asian Studies (februari 1969), reeds in april 1969 gevolgd door een tweede publicatie. In Nederland is aan de ontdekking reeds publiciteit gegeven door middel van een „persinformatie" van de IBM.

Thans iets over de ontcijfering zelve: Door de teksten nauwkeurig te bestuderen kon worden vastgesteld, dat sommige tekens zeer veel voorkomen en achter verschillende woorden staan. Dit zijn de tekens 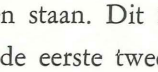 . In de laatste twee tekens zijn de eerste twee tekens kennelijk toegevoegd. In de Dravidische talen worden de naamvallen en het meervoud met suffixen aangeduid. Nu kon worden verondersteld, dat het teken , min of meer overeenkomend met het archaïsche Soemerische teken voor schip, een schip verbeeldt. In het oud-Dravidisch is een schip *ōṭa*; maar *oṭai* betekent „bezit", „eigen" en is identiek met *oṭa*, „samenhang", waarvan het moderne comitatieve suffix *-oṭu/ōṭu* is afgeleid. is dus het teken ter aanduiding van de genitief. Op dezelfde wijze bleek , de afbeelding van een pijl, het suffix voor de datief te zijn, en een persoon met een draagjuk, het

suffix voor de pluralis. De samengestelde tekens zijn dus die voor genitief en datief meervoud.

Het principe, waarop het schrift berust, bleek toen te zijn, dat een teken (tevens) woorden of lettergrepen weergeeft met dezelfde uitspraak of ongeveer dezelfde uitspraak als het woord voor het afgebeelde voorwerp. Het teken verbeeldt kennelijk een menselijk wezen. Het teken , dat het eerst werd ontcijferd, is de afbeelding van een kam. In het oud-Dravidisch is een kam *peṇṭika,* terwijl *peṇṭi* vrouw en vrouwelijk betekent. Dit teken was hiermede verklaard en beduidt dan een mannelijk wezen. Beide tekens zijn terug te vinden in allerlei samengestelde tekens, die (mannelijke of vrouwelijke) beroepen aanduiden, zoals priester en priesteres, schrijver, etc.

De getallen werden geschreven met korte verticale streepjes. De getallen tot en met zeven komen in veel groter getale voor dan getallen met acht of meer streepjes. Daaruit kan worden afgeleid, dat het getalstelsel achttallig was, hetgeen al eerder was geconcludeerd uit de gevonden gewichten. Uit de Dravidische talen kon worden afgeleid, dat de Dravidiërs oorspronkelijk met een achttallig stelsel werkten. Een reminiscens hieraan bestond tot voor enige jaren in het Indische muntstelsel: 1 rupee = 16 annas.

Het schrift is dus pictographisch; de pictographische tekens zijn in veel gevallen vergelijkbaar met die, waarmede andere talen (oorspronkelijk) werden geschreven, het Soemerisch, het Egyptisch, het Chinees. Behalve de hierboven reeds vermelde voorbeelden, zij nog gewezen op

of , , en

resp. in het Indus-schrift, in het Soemerisch, Chinees en Hittitisch teken voor 'berg, gebergte'. Helaas zijn nog geen werkwoorden gevonden, maar dat is wellicht ook te wijten aan de aard van de inscripties, bijna alle personifiërende aanduidingen op zegels.

De ontcijfering heeft het wel reeds mogelijk gemaakt enig licht te werpen op de maatschappij en de godsdienst van het volk van de „Indus civilization", die nu als Proto-Dravidisch kan worden aangeduid. Het woord voor koning kon worden vastgesteld en tevens een heel aantal beroepen. De godsdienst had een sterk astraal karakter. Dit is een kenmerk voor zeevarende volken; immers voor hen spelen de hemellichamen een grote rol (Men vergelijke het Middeleeuwse zegel van de Friese stad Stavoren: met een handelsschip en de maan aan de ene, een ster aan de andere zijde). Door de opgraving van Lothal is gebleken, dat deze Proto-Dravidiërs inderdaad zeevaarders waren. Trouwens ook in later eeuwen zijn de volken langs de Westkust van India de zeevaarders van de Indische Oceaan gebleven; de Hollanders en Zeeuwen constateerden dit nog, toen zij in de 17de eeuw in Gujarat kwamen.

De ontcijferaars zijn in hun tweede bericht tot de conclusie gekomen, dat in de sterren en in het bijzonder in de planeten de kwade geesten werden gezien, die het kwaad veroorzaakten; het vorige lijkt hiermede in tegenspraak, daar de sterren en planeten aan de zeevaarders juist goede diensten bewijzen. De volgende conclusie is, dat de Indische god Śiva, Rudra in de Ṛgveda, oorspronkelijk identiek was met de rode planeet Mars, de kwade ster bij

Fig. 80. Steatieten kom, met voorstellingen ontstaan onder Indische invloed, gevonden te Chafajah, Iraq.
(Mallowan, Early Mesopotamia and Iran, fig. 6)

uitstek, euphemistisch aangeduid met de naam Śiva, de vriendelijke, de voorspoedige. Een afbeelding van Śiva zien de auteurs op een kom, die in Mesopotamië is gevonden en die kan worden gedateerd in de periode tussen 2700 en 2500 v. Chr. M. E. L. MALLOWAN heeft in *The Dawn of Civilization* (1961), blz. 69, gewezen op elementen in de voorstelling op deze kom, die duidelijk Indische invloed doen veronderstellen (zie Fig. 80). De god is hier omgeven door een Indische stier, een ster, een schorpioen en korenaren. Al deze beschouwingen zijn echter zeer speculatief en het is zeer de vraag of

de voorgestelde god wel met Śiva is te identificeren; men leze b.v. SUDHANSU KUMAR RAY in zijn tweede memorandum over het „Indus Script", blz. 55.

De ontcijfering van het oude Indische schrift verkeert nog in een beginstadium, maar de resultaten, die de Finse ploeg heeft bereikt, passen zo goed bij hetgeen overigens omtrent de oude beschaving in het Indus-gebied bekend is, dat men mag vertrouwen, dat men op het goede spoor is. De werkwoorden en hun vervoeging vormen nog een open vraagstuk. Een definitief oordeel over de ontcijfering zal pas kunnen worden gevormd, wanneer het gelukt is een groot aantal inscripties volledig te vertalen en zover is men nog niet.

Het is algemeen bekend hoe zeer de Indische bevolking aan oude gebrui-

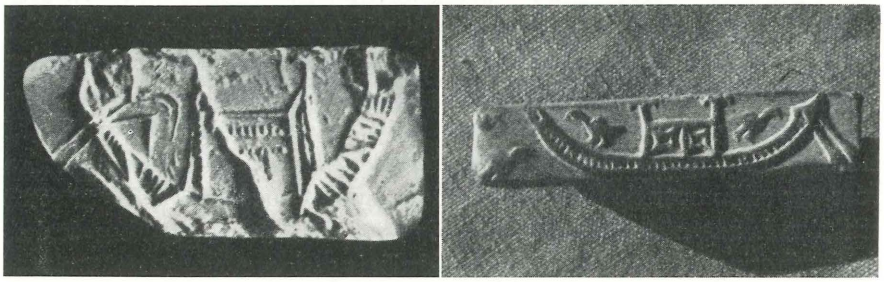

Fig. 81. Afbeeldingen van schepen op een zegel en een amulet uit Mohenjo-Daro.
(Allchin, Birth of Indian Civilization pl. 12)

ken en gewoonten vasthoudt — men denke slechts aan de heilige koeien in de straten — en daarom is het geenszins verwonderlijk, dat tal van elementen in de latere Indische cultuur teruggaan op de oude beschaving van het Indus-gebied, hoewel haar steden ten tijde van de invallen van de Indo-Arische stammen uit het Noord-westen zijn ten onder gegaan. Zoals meestal bij dergelijke veroveringen door van verre gekomen stammen het geval is geweest, vormden ook de Indo-Ariërs waarschijnlijk slechts een kleine, overheersende groep, die weliswaar haar eigen cultuur meebracht, maar zich toch in hoofdzaak aanpaste aan de inheemse bevolking. Een klein deel van deze uit de Euraziatische vlakte gekomen Indo-Ariërs heeft zich omstreeks de 16de eeuw v. Chr. in Noord-Mesopotamië gevestigd en heeft ook daar plaatselijk enige tijd zijn stempel op de maatschappij gedrukt en daar nog lange tijd zijn sporen achtergelaten in de paardendressuur en haar terminologie.

Zoals ook reeds eerder is gedaan door A. L. BASHAM en zoals hierboven reeds is opgemerkt, verbinden de Finse geleerden de Soemerische landnaam Meloechcha, waarschijnlijk beter te lezen als Melachcha, m.i. misschien als

Melochcha, met daarop gelijkende woorden in Indische talen. De Soemerische naam voor de grote schepen, die uit Meloechcha naar de steden van Soemer en Akkad voeren, *magilum*-schepen (hierboven reeds genoemd), verbinden de auteurs etymologisch met het Dravidische woord *mañci,* een groot schip met één mast en een verhoogd dek, met een inhoud van 10 tot 40 ton, gebruikt in de kustvaart. Met deze beschrijving vergelijke men de afbeeldingen van schepen uit de Indus-beschaving (fig. 81). Zoals hieronder nog uitvoeriger zal worden uiteengezet, wijst alles er op, dat deze Indische schepen in de eeuwen voor en na 2000 v. Chr. naar Mesopotamië voeren en niet omgekeerd.

Verreweg de meeste Indische inscripties zijn bekend van zegels; een aantal platte voorwerpen houdt wijdingsinscripties aan goden in. Schrifturen uit het dagelijkse leven zijn slechts weinig gevonden en daardoor zijn slechts weinig woorden uit de materiële kultuur overgeleverd. Juist deze zouden meer licht kunnen werpen op de relaties tussen Zuid-Mesopotamië en India, b.v. ontlening van woorden voor uit India geïmporteerde voorwerpen of artikelen uit het Indisch in het Soemerisch. Immers, een aantal woorden voor per schip over de Perzische Golf in Zuid-Mesopotamië geïmporteerde artikelen is nog niet verklaard, maar de hoop, dat dit zal gelukken dankzij de ontcijfering van het oude Indische schrift is gering.

Naar uit het vorenstaande blijkt, berust het Indische schrift, zoals door de Finnen geïnterpreteerd, op een weldoordacht en uitgewerkt systeem, door hen „logo-syllabisch" genoemd, omdat het niet alleen van tekens voor woorden gebruik maakt, maar ook van tekens voor syllaben. Het lijkt niet aannemelijk, dat een dergelijk uitgewerkt schriftsysteem alleen voor inscripties op zegels en enkele wijdingsinscripties aan goden werd gebruikt. Zoals het op deze voorwerpen wordt gevonden, moet het al een ontwikkeling hebben doorgemaakt. Het mag worden verondersteld, dat dit schrift, evenals het Soemerische, door de behoeften van de dagelijkse administratie in een zich ontwikkelende maatschappij is ontstaan. Evenals in Mesopotamië, moet in de grote Indische steden met haar grote graanpakhuizen en andere voorzieningen een administratie hebben bestaan. Men kende blijkens gevonden gewichten en maten een gewicht-stelsel, dat wel een concordant schriftsysteem vereiste. Bovendien kende men er, indien het teken juist is geïnterpreteerd, het beroep van schrijver. In Mesopotamië werd aanvankelijk alle administratie op kleitabletten geschreven. Deze konden, naast de enkele inscripties op steen (o.a. op zegelcylinders), bewaard blijven, maar het daarnaast in het eerste millennium gebruikte schrijfmateriaal, zoals wastabletten, perkamentachtig materiaal en dergelijke, is verloren gegaan, zodat over de administratie in die tijd veel minder bekend is. Het ligt daarom voor de hand

Fig. 82. Zegels met oud Indisch schrift of ontstaan onder Indische invloed, gevonden te Oer.
(Gadd, Proceedings British Academy, XVIII pl. I)

te veronderstellen, dat de Indiërs omstreeks 2000 v. Chr. in hoofdzaak op een vergankelijk materiaal hebben geschreven — welk is nog onbekend — en dat vrijwel hun gehele schriftelijke nalatenschap is vergaan. De geschiedenis van deze cultuur zal daarom wel nimmer in details bekend worden en zij zal wel immer tot de proto-historie blijven behoren.

*

Na deze mededelingen over de beide aan de uiteinden van een belangrijke handelsroute gelegen beschavingscentra, thans nog iets over het er tussen gelegen gebied van de Perzische Golf. De oudste verbindingen tussen Mesopotamië en het Indus-gebied hebben waarschijnlijk over land, door Perzië en Afghanistan, gelopen — daar zijn verschillende nederzettingen uit vroege

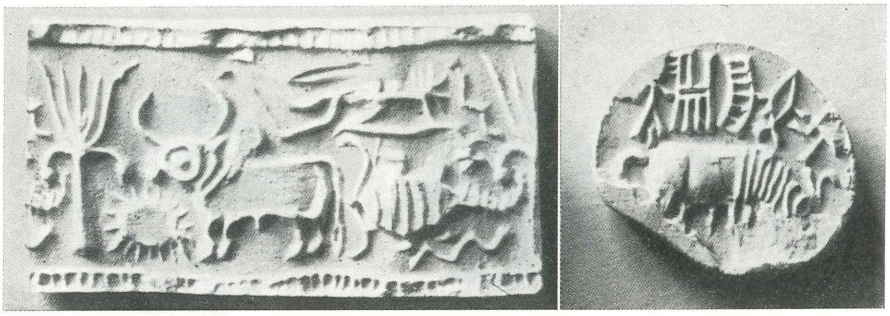

Fig. 83. Zegelafdruk in Indische stijl en zegel met Indisch schrift uit Mesopotamië.

perioden gevonden —, maar in de bloeitijd van Soemer en het Indus-gebied liep de verbinding, zeker in hoofdzaak, over zee. Hierboven is reeds gewezen op de centrale positie, die Tilmoen, naar vooral ook uit de mythe 'Enki en Ninchoersag' blijkt, in de handel over de Perzische Golf innam. Met belangstelling wordt de synthese van het archaeologische materiaal uit deze streek van de hand van mevrouw During Caspers tegemoet gezien.

Ondanks het uitblijven van de volledige publicatie van de resultaten van de Deense opgravingen langs de Perzische Golf, kan in ieder geval op grond van de zegelvondsten worden vastgesteld, dat er in het laatste gedeelte van het derde millennium en het begin van het tweede millennium v. Chr. een sterke Indische invloed in deze streken is geweest. Op Bahrein en vooral ook op Failaka, geheel in het Noorden van de Golf, zijn ronde zegels, d.w.z. cachetten om te zegelen, gevonden, met afbeeldingen, die sterk doen denken aan die op de Indische zegels. Een aantal soortgelijke zegels is reeds eerder op diverse plaatsen in Mesopotamië gevonden, in Oer en andere plaatsen, de meeste met inschriften in het Indische schrift. C. J. GADD heeft hierop in zijn beroemd geworden publicatie *Seals of ancient Indian style found at Ur* reeds in 1932 gewezen. Afbeeldingen uit dit boekje worden hierbij gerepro-

Fig. 84. Het 'Perzische Golf-zegel', gevonden te Lothal. Van links naar rechts: cachet, afdruk en achterzijde van cachet.

(Antiquity 146 pl. IX)

duceerd (fig. 82, 83) en men vergelijke deze met de reproductie van Indische zegels in fig. 79. Figuur 83, links, beeldt Soemerische zegelcylinder af met motieven ontstaan onder Indische invloed. Het grote verschil met de zegels uit Indië is echter, dat deze zegels rond zijn en die uit Indië vierkant. Men is dan ook tot de conclusie gekomen, dat er een afzonderlijk type van zegels bestond, dat langs de Perzische Golf gemaakt en gebruikt werd en dat men thans Perzische Golf-zegels noemt. Ook hierin kan men weer verschillende types onderscheiden, maar zonder volledige publicatie van de door de Denen gevonden zegels kan men hieromtrent nog niet tot een duidelijk oordeel komen. Één zegel van dit type is in India gevonden, namelijk in de havenstad Lothal. Dit is beschreven door S. R. RAO in *Antiquity,* no 163 (1963), blz. 96 (zie fig. 84). De voorstelling is die van twee geiten of soortgelijke dieren aan weerszijden van een draakachtig dier.

Een afdruk van een zegel van dit type wordt ook gevonden op een kleitablet met een handelscontract uit het tiende jaar van koning Goengoenoem van de dynastie van Larsa (ca. 1923 v. Chr.), gepubliceerd door W. W. HALLO en B. BUCHANAN in de *Studies in honor of Benno Landsberger,* blz. 199-209. Krachtens dit contract ontving een zekere Chatin-Ibanoem van Loema'a goederen voor een handelsexpeditie ter waarde van het vrij hoge bedrag van ongeveer 5 à 8 mina's zilver. De goederen, wol, graan en sesam, waren artikelen, waarnaar vraag was in de onvruchtbare streken langs de Perzische Golf (zie de mythe 'Enki en Ninchoersag'). HALLO veronderstelt daarom terecht, dat Chatin-Ibanoem, afkomstig uit het gebied van de Perzische Golf, de goederen voor verkoop in zijn gebied van een koopman in het koninkrijk van Larsa kreeg en daarom als schuldenaar de tablet met zijn zegel (van het Perzische Golf-type) zegelde. Na afloop van de expeditie moest Chatin-Ibanoem aan zijn partner rekening en verantwoording afleggen. Het zegel vertoont bijzonder veel gelijkenis met het zegel, gevonden op

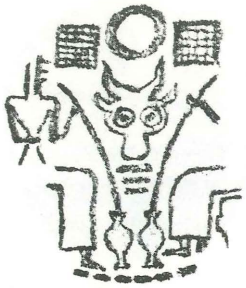

Fig. 85. Schetsen van een zegelafdruk op babylonische kleitablet (links) en van zegel gevonden te Failaka (rechts).
(Buchanan, AS XVI pl. XVI)

Failaka en afgebeeld in Phœnix VII, blz. 103. De door BUCHANAN gegeven tekening van beide zegels wordt hierbij afgebeeld (fig. 85).

In dit geval kwamen dus de handelaren uit het gebied van de Perzische Golf naar Mesopotamië. Er zijn meer aanwijzingen, dat handelaren uit het gebied van de Perzische Golf naar Soemer kwamen, al is het zeker, dat ook de handelaren van Oer er met hun schepen op uit trokken. Wat de handel met Meloechcha betreft mag worden verondersteld, dat het veeleer de Indiërs waren, die naar de Perzische Golf kwamen dan omgekeerd. Immers, Meloechcha wordt in de Soemerische teksten beschreven als een zeevarend land: In de mythe 'Enki en Ninchoersag' wordt melding gemaakt van de grote schepen uit Meloechcha, in de mythe 'Enki en de Wereldorde' is sprake van een groot schip uit Meloechcha, dat goud, zilver en lapis lazuli naar Nippoer bracht. In de tijd van de dynastie van Akkad kwamen schepen uit Meloechcha naar Akkad en in de grote Soemerische steden waren tolken voor de taal van Meloechcha aanwezig. Anderzijds blijkt uit de teksten uit Mesopotamië niet, dat de Soemeriërs naar Meloechcha gingen en in hun teksten komt nergens een gedetailleerde beschrijving van dat land voor; alleen de artikelen, die er vandaan komen, worden genoemd. Daaruit mag geconcludeerd worden, dat in de tijd van de dynastie van Akkad de Indiërs zelf met hun schepen naar Mesopotamië kwamen; later brachten zij hun koopwaar naar handelsplaatsen in de Perzische Golf en de bewoners van dat gebied konden toen tot welvaart komen door transitohandel, waarvan de teksten uit Oer uit de 21ste en 20ste eeuw blijk geven. Daardoor is de sterke Indische invloed in de Perzische Golf, blijkend uit de zegels, te verklaren. Bovendien sluit deze conclusie geheel aan op hetgeen uit later tijden bekend is. De Perzische Golf is altijd een gebied van zeevaarders en handelaren gebleven; de schepen werden echter altijd van Indisch teakhout gebouwd. Reeds de Soemerische

vorst Goedea van Lagash (kort voor 2200 v. Chr.) zegt in zijn inscripties niet, dat hij het hout voor zijn tempels uit de landen langs de Perzische Golf *haalde*, maar dat het hout van Magan, Meloechcha, Goebin en Tilmoen werd *gebracht* door schepen, die naar Lagash kwamen. Het Indisch muntstelsel, in zijn zestientallig stelsel teruggaand tot de Indus-beschaving, heeft vele eeuwen, tot voor enkele jaren, in de landen langs de Perzische Golf gegolden.

Evenmin als in het Indische gebied, zijn in het gebied van de Perzische Golf schrifturen uit het dagelijks leven gevonden. Men heeft daar de Soemerische methode om op klei te schrijven zeker gekend, maar kennelijk niet toegepast. Wellicht heeft men ook daar geschreven op ander, vergankelijk, materiaal, wellicht in het daar ook in zegels toegepaste Indische schrift.

Postscriptum

Na de afsluiting van dit artikel zijn in het Engelse tijdschrift *Antiquity*, no. 171 van september 1969, blz. 200 e.v. besprekingen van de ontcijfering van het Indus-schrift van de hand van Sir GERALD CLAUSON, oud-president van de Royal Asiatic Society, en van JOHN CHADWICK, de Graecus die samen met VENTRIS het Cretensische lineair B-schrift heeft ontcijferd, verschenen. Beiden staan in hoofdzaak positief tegenover de resultaten van de Finnen. CHADWICK merkt aan het slot op, dat ten bewijze van de ontcijfering niet verdere plausibele verklaringen nodig zijn, maar een duidelijk bewijs, dat alleen de gegeven verklaringen juist kunnen zijn. In *Antiquity* no. 172 wijst nu (dec. 1969) prof. T. BURROW te Oxford, expert in de Dravidische talen, de ontcijfering op filologische gronden af; met name omdat niet vast staat dat de gevonden woorden in het oudste Dravidisch voorkwamen. Ook Dr. B. B. LAL, directeur-generaal van de Oudheidkundige Dienst van India, die in het volgend nummer aan het woord komt, schijnt er afwijzend tegenover te staan.

De Finse geleerden hebben inmiddels op 29 sept. 1969 hun derde geschrift, *Further progress in the Indus script decipherment*, uitgegeven. Hieruit zij het volgende aangestipt: Aanvankelijk was aangenomen, dat de voorstellingen op de zegels geen relatie hadden met de teksten. Dit bleek anders te zijn: Een zegel, welks voorstelling waarschijnlijk is te interpreteren als de god Śiva omringd door dieren, wier god hij is, bevat een inscriptie, die op grond van de tot nu toe verkregen resultaten kan worden vertaald als „Man van de Ster (= Śiva), de heer van . . . . .". Op een ander zegel, waarop een gehoornde god in een boom, een mythologisch dier en zeven menselijke figuurtjes zijn afgebeeld, staat een inscriptie, die identiek is aan de vorige met uitzondering van de naam van de god en hetgeen

waarvan hij „heer" is. De god is kennelijk „heer" van de wezens, die bij hem zijn afgebeeld. Het Dravidische woord voor man kan ook „dienaar" betekenen en daarom kan worden verondersteld, dat het hier zegels van priesters van de voorgestelde goden betreft. Bij het doorzoeken van het materiaal werden nog andere dergelijke gevallen gevonden.

In een volgend hoofdstuk komen de auteurs tot de conclusie, dat de vijf planeten, waarvoor de tekens werden geïdentificeerd, naar hun kleur genoemd zijn, Mars = rood, Mercurius = groen, Jupiter = goud, Venus = wit, Saturnus = zwart.

Bijzonder interessant is de volgende observatie: Hierboven is reeds vermeld, dat het teken , een kam, is te verklaren als „vrouw", „vrouwelijk". Ditzelfde teken blijkt nu ook in de beschildering van potscherven van het

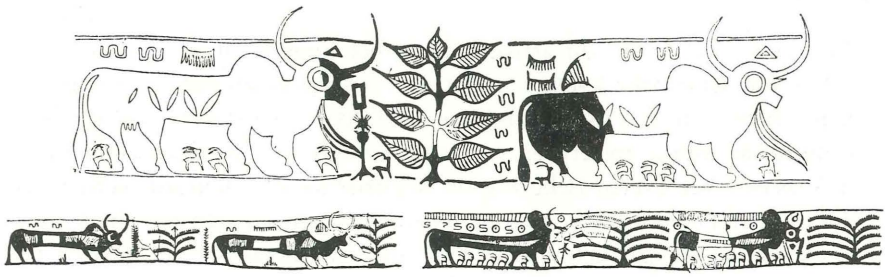

Fig. 86. Runderen op aardewerk van het Kulli-type.
(Stuart Piggott, Prehistoric India, p. 103)

Kulli-type uit Zuid-Baluchistan voor te komen boven een rund, dat kennelijk een koe is (zie fig. 86). Deze Kulli-cultuur ging grotendeels aan de Indusbeschaving vooraf, maar leefde ten tijde daarvan nog voort. Hieraan kunnen wij een merkwaardige parallel uit Soemerië toevoegen: In een onlangs door S. N. Kramer gepubliceerde tekst op de dood van koning Ur-Nammu wordt in een opsomming genoemd „een kam van (= ter aanduiding van) de vrouwelijkheid" (*Journal of Cuneiform Studies* 21, 1969, blz. 114 en 119).

Vervolgens verklaren de auteurs nog enige andere tekens, geheel passend in hun systeem. De tot nu toe ontcijferde tekens zijn in hoofdzaak die voor a) namen van goden, b) veel voorkomende zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, gebruikt als titels en epitheta, c) tweede elementen in persoonsnamen, die, evenals in Mesopotamië, meestal van het theophore type zijn.

Tot slot wordt in deze aflevering een bijzonder belangwekkende mededeling met betrekking tot Meloechcha gedaan: Een Pakistaans taalkundige, Sirajul Haque, heeft gewezen op het feit, dat een clan van een Dravidische stam in Sindh, bekend als Mohāna, de naam Me-lāh-ha draagt. Deze stam

van de Mohāna is er een van zeevaarders, die thans nog in hun vissersboten opereren van Karachi tot Ceylon. Leden van de clan schrijven nog altijd, ook al zijn zij in andere beroepen werkzaam, achter hun naam het woord Melahha als een soort kaste-naam (de naam van de Mohāna's zit in de tegenwoordige naam van Mohenjo-daro = heuvel, puinheuvel, van de Mohāna's).

Men mag met grote spanning de volledige publicatie van de resultaten van de ontcijfering tegemoet zien, ook omdat daarin ongetwijfeld een groot aantal teksten geheel zal worden besproken.

W. F. LEEMANS

BELGISCHE OPGRAVINGEN IN LURISTĀN

OPGRAVINGEN EN NAVORSINGEN IN DE PUSHT-I KŪH

4e campagne: oktober 1968 — januari 1969

Met het doel het complexe probleem van de oorsprong en de datering van de „Bronsbeschaving van Luristān" op te lossen worden door de Belgische archeologische zending in Iran, opgravingen ondernomen in het gebied van de Pusht-i Kūh Luristān. Vier archeologische campagnes werden tot hiertoe uitgevoerd. De twee eerste campagnes (1965 en 1966) op de nekropool van War Kabūd lieten ons toe de eindfaze van deze bronskultuur te bepalen, nl. op het einde van de 8e eeuw en de eerste helft van de 7e eeuw v. C. Hierbij werd toen bewezen dat de bronsbeschaving van Luristān niet tot één enkel tijdperk heeft behoord, maar over zeer veel eeuwen verspreid ligt en zelft tot in volle ijzertijd is blijven voortbestaan (zie Phœnix n. 12, 1, 1966, p. 337-352, fig. 161-177).

De derde opgravingscampagne werd in de herfst 1967 in de nabijheid van de War Kabūd heuvel op de Bāni Surmah nekropool doorgevoerd, waar een tot dan onbekend stadium van de Bronsbeschaving in Luristān ontdekt werd, en wel de oudste faze, nl. die van het ontstaan van de bronskultuur die we omstreeks 2600/2500 v. C. konden situeren (zie Phœnix, n. 14, 1, 1968, p. 109-127, fig. 29-47).

De vierde campagne, die we in de herfst en winter 1968/1969 ondernamen, had tot doel meer gegevens te verzamelen omtrent deze initiale faze van de bronstijd. Immers, na één campagne is het niet mogelijk alle facetten van één kultuurperiode vast te leggen. Daarom besloten we opgravingen te verrichten op de nekropool van de Kalleh Nisār heuvels (fig. 87).

Deze vierde belgische archeologische zending in Pusht-i Kūh, Luristān, geschiedde zoals voorheen onder auspiciën van het Departement voor internationale kulturele betrekkingen bij het Ministerie van Cultuur en in op-

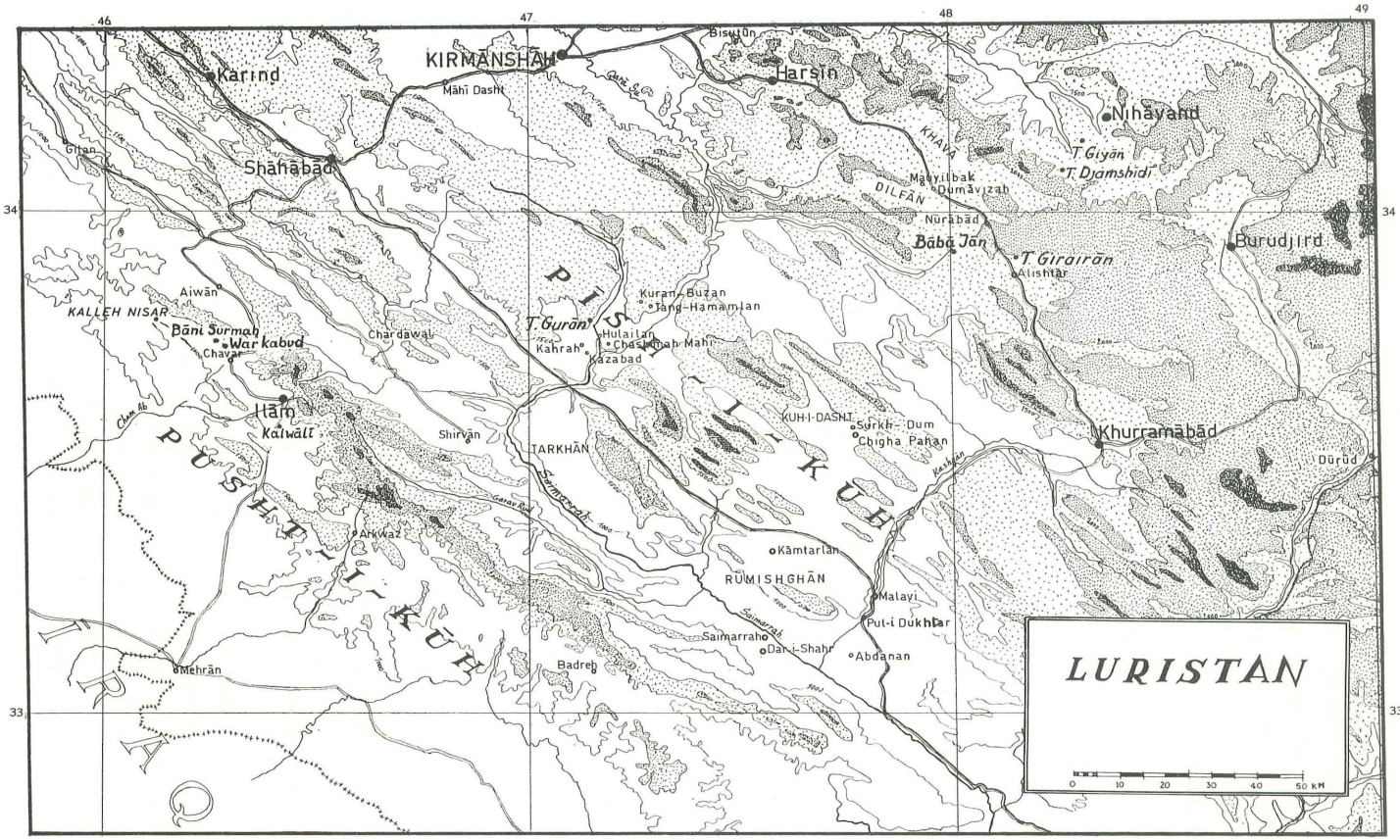

Fig. 87. Kaart van Luristān, met links in het midden het opgravingsgebied.

dracht van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en de Rijksuniversiteit te Gent. De zending was samengesteld uit de volgende leden: Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, directeur, Mevr. Y. MALEKI, adjunct-directeur, Mevr. R. GYSELEN en M. W. LEROUGE, assistent-archeologen, M. J. RAWOENS, architect-tekenaar. De zending geschiedde in nauwe samenwerking met de Iraanse archeologische Dienst, vertegenwoordigd door M. M. SARRAF.

De nekropool van Kalleh Nisār

Het grafveld van Kalleh Nisār, 25 km. ten noordwesten van Bāni Surmah, en op 1 km. ten westen van het dorp Chigāh, tekent zich af langs de linkeroever van de Kalal Rūd rivier (fig. 88). Het strekt zich uit over een breed plateau doorsneden met depressies die de site in vier zones verdelen respektievelijk Area A, B, C en D genoemd. Op al deze Area's werden kollektieve graven aangetroffen; alleen op Area A kwamen individuele graven te voorschijn.

A. *De kollektieve graven*

Op deze vier Area's werden meerdere kolossale langgraven ontdekt en onderzocht, waarvan sommige meer dan 10 m. lang zijn. Deze monumentale graven zijn familie- of beter uitgedrukt kollektieve graven. Ze vertonen dezelfde kenmerken in aanleg en konstruktie als de graftomben van Bāni Surmah die we tijdens de vorige campagne ontdekten, nl. gewelfde lang-

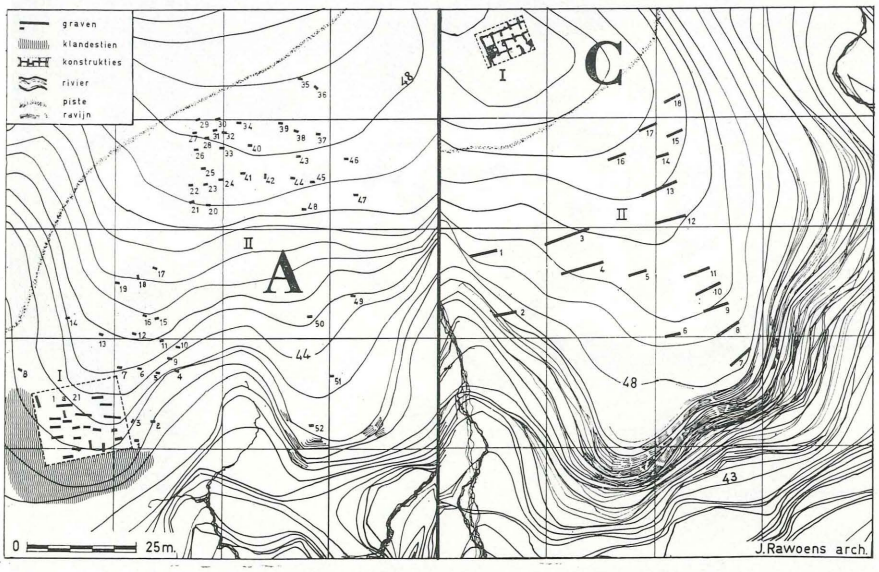

Fig. 88. Kalleh Nisār. Plattegrond van de grafvelden in de Areas A en C.

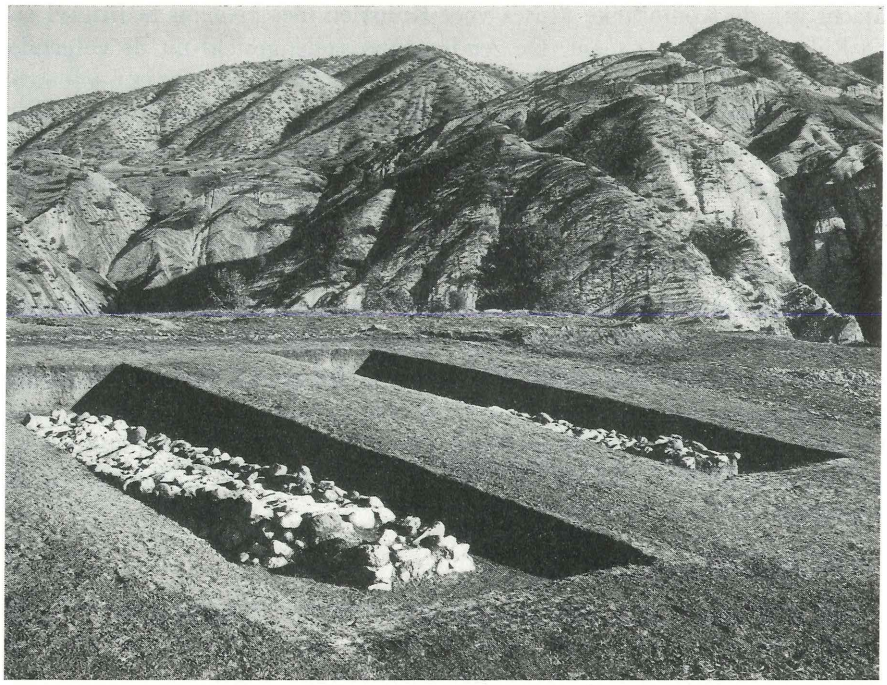

Fig. 89. Kalleh Nisār. Area C, overzicht van graf nr. 3 en 4.

Fig. 90. Kalleh Nisār. Area D, graf nr. 2 met steenkrans.

graven met muren van grote onregelmatige kalkstenen blokken, opgestapeld in horizontale parallelle lagen en afgesloten door enorme dekstenen (fig. 89 en 91).

Deze massale, zeer kundig gebouwde langgraven herinneren enerzijds aan de zgn. kollektieve megalithische langgraven die in West-Europa tijdens het Neolitikum een grote verspreiding kenden. Deze verwantschap wordt nog versterkt door de aanwezigheid van een steenkrans rond het langgraf 2 in Area D. Deze steenkransen bakenden het graf van de omgeving af (fig. 90).

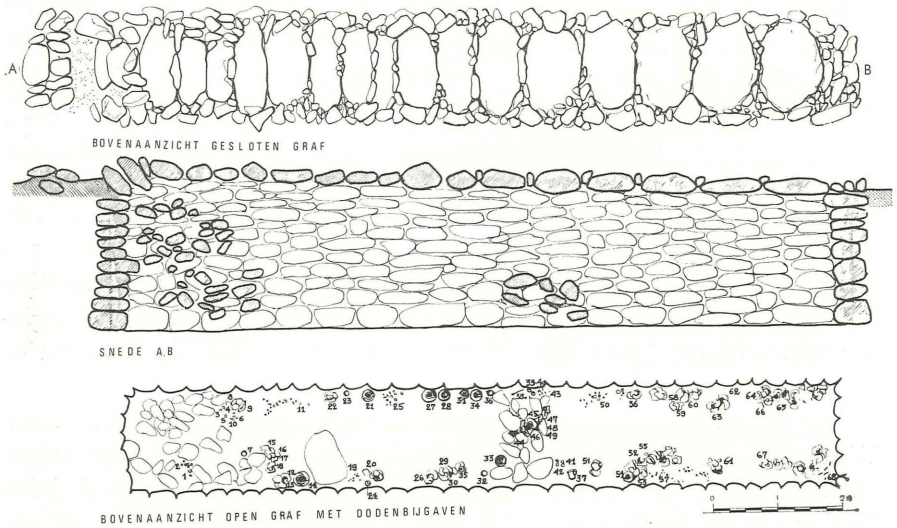

Fig. 91. Kalleh Nisār. Area C, graf nr. 4: plattegronden en doorsnede.

Ofschoon de begraafplaatsen van Kalleh Nisār in aanleg en bouw grote gelijkenissen vertonen met die van Bāni Surmah en dus zeker in dezelfde periode (d.w.z. tijdens de tweede helft van de Oud-Sumerische periode in Mesopotamië, ± 2700-2400 v. C.), werden aangelegd, konden in Kalleh Nisār zeer eigenaardige verschijnselen genoteerd worden die belangrijk zijn voor de begravingsmodaliteiten in het Nabije Oosten.

a. Sommige graven van Kalleh Nisār werden onmiddellijk na hun aanleg in gebruik genomen en kenden een voortdurende bijzetting slechts tijdens één periode, in casu de Oud-Sumerische periode. Dit was ook o.m. het geval met de meeste graven van Bāni Surmah.

b. Andere graven waren gebruikt tijdens de Oud-Sumerische en het begin van de Akkadische periode, maar werden in latere tijden (nl. tijdens de Isin-Larsa en Oud-Babylonische periode; ca. eerste kwart 2e mill.

v. Chr.), hergeopend voor nieuwe begravingen. Hierbij werden de bijgaven uit de eerste periode in sommige graven gerespecteerd en bleven ze bewaard, terwijl ze in andere graven verstoord of verbrijzeld en waarschijnlijk zelfs geroofd werden.

Deze kollektieve graven bevatten meerdere lijken waarvan slechts zeer weinig of geen skeletfragmenten aanwezig zijn. Dit wordt verklaard enerzijds door het feit dat bij herhaald openen van het graf het binnendringen van de lucht het verteren van de skeletten in de hand heeft gewerkt, en anderzijds is het mogelijk dat bij latere bijzettingen de skeletresten uit vroegere begravingen werden weggeworpen. Volgens een toenmalige opvatting hechtte men slechts belang aan het lijk zolang het vlees intact was gebleven, vermits men veronderstelde dat de geest bij de dode was zolang het vlees bestond. Wanneer het lichaam dan vleesloos was geloofde men dat de geest bij de dode niet meer aanwezig was. De dodenbijgaven die in deze kollektieve graven werden aangetroffen, bestaan hoofdzakelijk uit aardewerk, koperen en bronzen gebruiksvoorwerpen en wapens, sieraadstukken en rolzegels. Het resultaat van deze herhaalde bijzettingen is natuurlijk de moeilijkheid van scheiding van iedere bijzetting en stratificatie. De latere toevoegingen kunnen lager liggen dan de voorafgaande; men kan dus moeilijk de betrekkelijke ouderdom van de voorwerpen bepalen aan de hand van hun hoogte binnen de grafkamer. Maar vermits bij de meeste graven van Kalleh Nisār geen opeenstapeling in de hoogte kennen en alleen de benedenlaag van het graf met giften bezet was, kwam het er hier vooral op aan de juiste ligging van de voorwerpen in het graf te noteren om zo mogelijk de verschillende groepen te kunnen achterhalen, en van elk erin gevonden voorwerp na te gaan, in welke tijd dit type in gebruik is geweest. De meeste bijgaven vertonen verwantschap met voorwerpen, gevonden te Bāni Surmah, en daardoor worden de karakteristieken die we na de opgravingscampagne van Bāni Surmah over de beginfaze van de bronskultuur geformuleerd hadden, bevestigd. Daarnaast werden een aantal nieuwe types aangetroffen, kenmerkend voor de eerste of Oud-Sumerische periode, maar ook andere die kenschetsend zijn voor het begin van de Akkadische periode en voor de Isin-Larsa en Oud-Babylonische tijd.

De keramiek uit de Oud-Sumerische periode omvat o.m. vazen en kookpotten met horizontaal geplaatste oren of handvatten in relief soms met vingerafdrukken (fig. 92A), ook mooi polychroom aardewerk met diervoorstellingen (fig. 92B). De keramiek uit de Akkad-tijd vertoont vooral vormen met gekareneer wanden en gemoduleerde randen, wijl die uit de Isin-Larsa en Oud-Babylonische tijd gekenmerkt wordt door slanke bekers

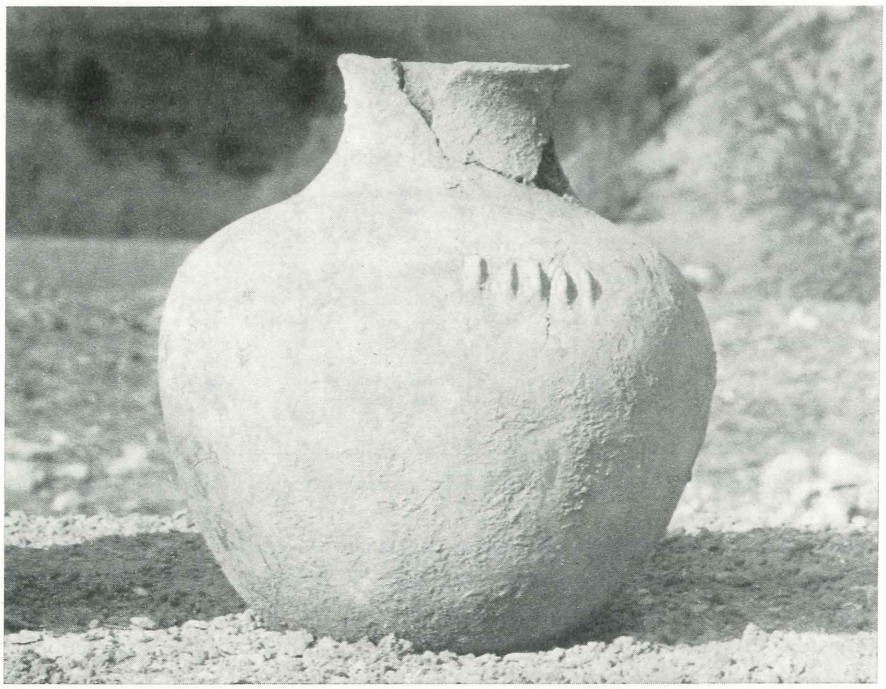

Fig. 92 A en B. Aardewerk uit Kalleh Nisār. A gewoon bruin-rood aardewerk met vingerafdrukken (hoogte 38,5 cm.); B polychroom aardewerk met diervoorstellingen (hoogte 30 cm.)

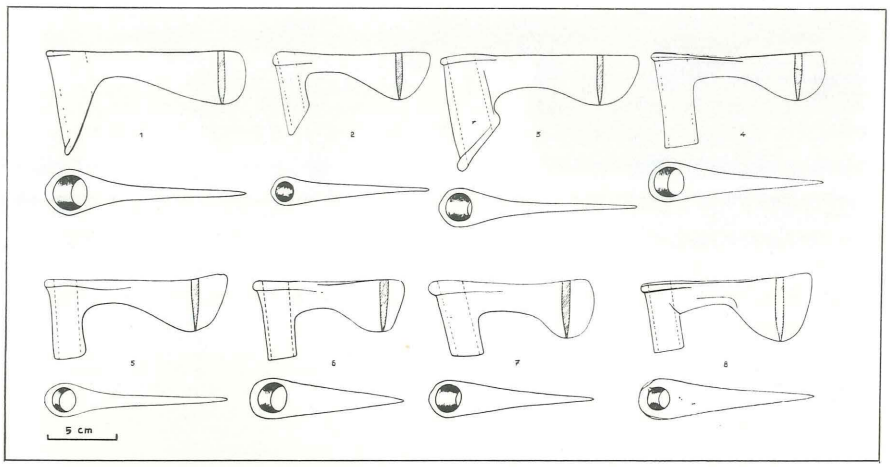

Fig. 93. Bronzen hulsbijlen uit de kollektieve langgraven van Bani Surmah en Kalleh Nisār.

met kleinere afmetingen en kleine ringvoet. De bronzen wapens en werktuigen uit de Oud-Sumerische tijd zijn de bekende typen afkomstig uit Bāni Surmah, zoals hulsbijlen (fig. 93), platte bijlen, dolken (fig. 94), messen en speerpunten, elzen en priemen. In de Akkadische tijd hebben de hulsbijlen een korter gedrongen snede, nadien komt deze vorm van hulsbijlen niet meer voor. De dolken en messen hebben in de Oud-Sumerische periode een langgerekt driehoekig lemmet zonder handgreep, maar het bovengedeelte is voorzien van klinknageltjes om het handvat vast te maken. Andere dolken hebben reeds een smalle steel, eveneens voorzien van klinknageltjes; deze

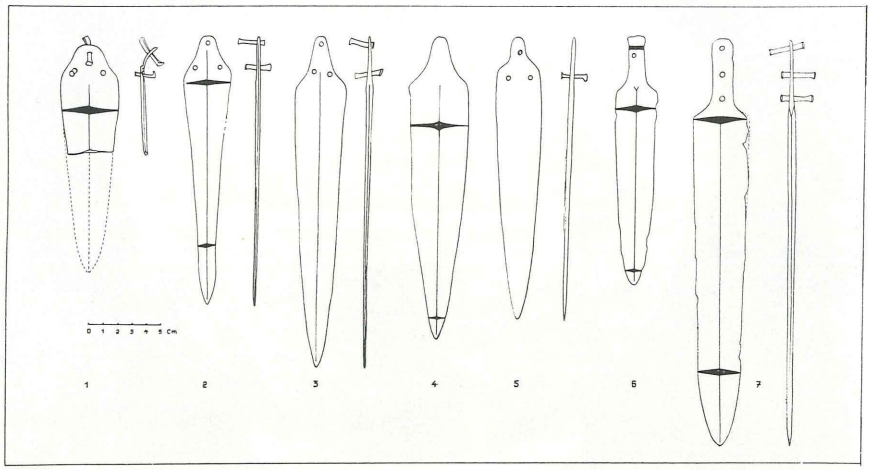

Fig. 94. Bronzen dolken uit de kollektieve langgraven.

laatste komen hoofdzakelijk pas vanaf de Akkad-tijd voor. Onder de sieraden vermelden we vooral de spelden (fig. 95A) die als sluitstuk voor kleding dienden of in de haartooi geplaatst werden om een hoofddeksel te bevestigen. Naargelang de vorm, de doorsnede of de versiering kan men verschillende typen onderscheiden.

Het bronzen vaatwerk vervaardigd uit een gehamerd metalen blad omvat schalen, kommen en bekers. Uit de Isin-Larsa of Oud-Babylonische tijd stammen bekers met licht konkave gemoduleerde wand en standring (fig. 95B). De kollektieve graven van Kalleh Nisār hebben verschillende cylinder-

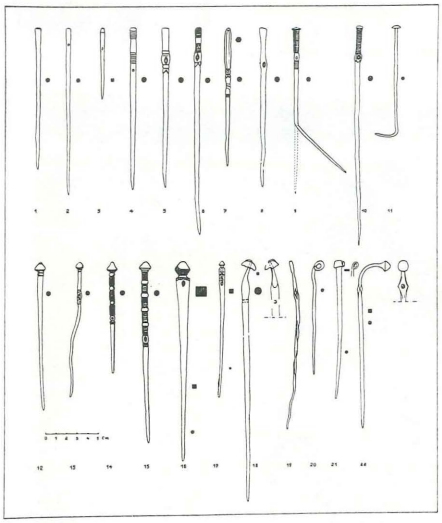

Fig. 95. A, links: bronzen spelden uit de kollektieve langgraven; B, rechts: bronzen geribd bekertje uit Kalleh Nisār.

zegels in calciet en serpentijn opgeleverd. Tot het begin van de Akkad-tijd behoort een cylinderzegel met een Oud-Sumerisch gevechtstoneel van elkaar kruisende dieren in aanwezigheid van een held (fig. 96 boven), alsook het zegel met het centraal motief van de held van het Gilgameshtype die de twee herten beschermt tegen de aanval van leeuwen (fig. 96, onder). Uit de Oud-Babylonische tijd stammen cylinderzegels in hemathiet met het bekende naakte Ishtar motief. Een zeldzaam stuk met een ingewikkeld mythologisch iconografisch tafereel waarvan de betekenis moeilijk te verklaren is (fig. 96, midden) behoort ook tot deze periode.

B. *De individuele graven uit Area A*

Verspreid over Area A (op het plan Area A II) werden een groot aantal individuele graven aangetroffen, die zeer dicht bij elkaar gegroepeerd lagen. Ze bevonden zich slechts op 0,30 m. à 0,50 m. diepte, en bij de meeste

Fig. 96. Rolzegels uit Kalleh Nisār, vgl. de beschrijving op pag. 275. Het bovenste (hoogte 3 cm., d. 1,6 cm.) en onderste (hoogte 3 cm., d. 1,7 cm.) uit de Akkad-tijd. Het middelste (hoogte 2,5 cm.) uit de Oud-Babylonische tijd. Hierop wordt een stier door een leeuw aangevallen. Een held, met een knots in zijn linkerhand, grijpt de leeuw met zijn rechter hand bij zijn manen en plant zijn voet op de rug van de leeuw. Voor de stier dansen twee kleine figuren, daarachter stapt een godin in gebedshouding.

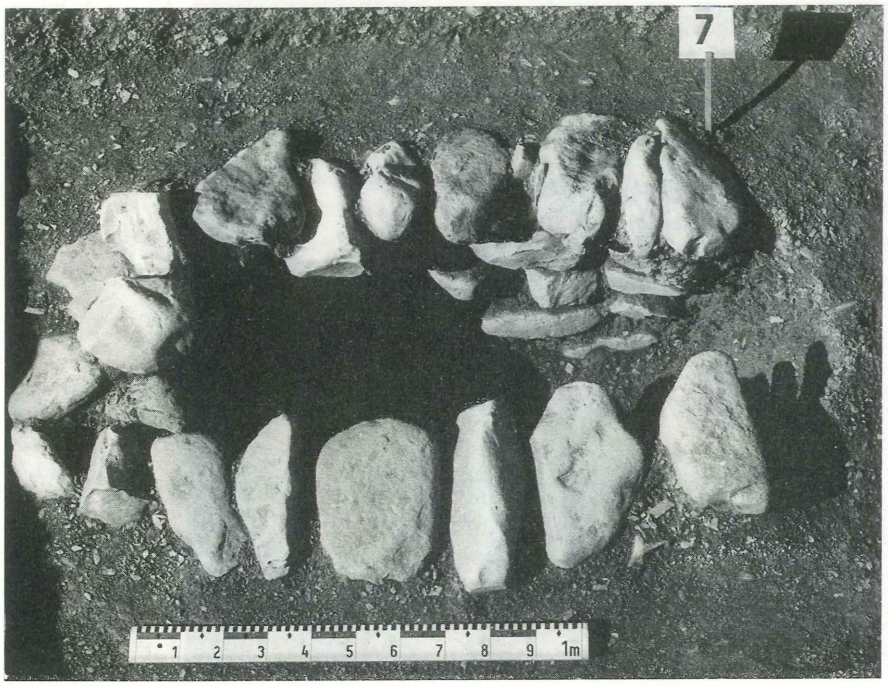

Fig. 97. Blik in het geopende graf Kalleh Nisār, Area A II nr. 7.

waren de dekstenen niet meer aanwezig. Deze graven, die ongeveer 1 m. tot 1,80 m. lengte en 0,70 m. tot 1 m. breedte hebben, trekken vooral onze aandacht wegens hun zeer specifieke bouw en hun karakteristieke dodenbijgaven. Meestal noord-zuid georiënteerd, vertonen ze alle, zonder één uitzondering, een hoefijzervormige aanleg met drie zijwanden, opgebouwd in kleine breukstenen, waarbij één korte zijwand (de noordwand) onafgebakend bleef (fig. 97, 98).

Zoals steeds vormde het aardewerk het belangrijkste grafmobilair. Wat het onbeschilderd aardewerk aangaat, treft men in de graven enerzijds typisch Iraans aardewerk aan dat verwantschap vertoont met dit van Tepe Giyān IV b

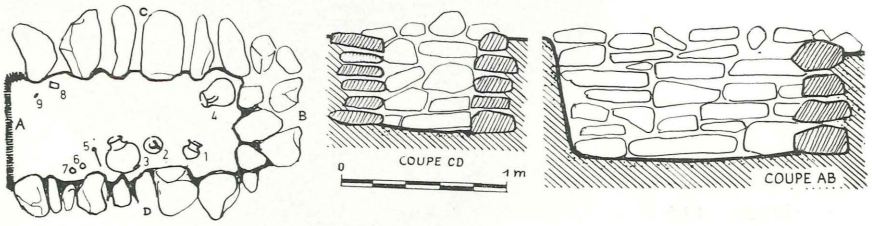

Fig. 98. Plattegrond en doorsneden van het graf uit fig. 97.

Fig. 99 A. Bekertje met gemoduleerde rand in geelbruine klei (Kalleh Nisār, Area A II; hoogte 9 cm.).

Fig. 99 B. Geelbruin aardewerk met monochroom zwarte beschildering (hoogte 12,5 cm.).

en van Susa II, en anderzijds typische Mesopotamische vaasvormen uit de Akkadische en Nieuw-Sumerische tijd. Onder de Mesopotamische vormen citeren wij vooral de geelbruine terra cotta bekers met trechterhals en geribde of gemoduleerde rand (fig. 99A). Dit vaastype is zeer karakteristiek voor het Sumero-Elamietisch gebied waar het te Susa, Uruk, Tello, Ur, T. Asmar, T. Wilayah, Nuzi, Tepe Gaura en te Assur, in Akkadische en Guti lagen werd aangetroffen. Beschilderd vaatwerk komt ook nog voor, maar de monochrome bruinrode versiering beperkt zich hoofdzakelijk tot eenvoudige abstracte geometrische tekeningen (fig. 99B). Deze individuele graven hebben een belangrijk aantal koperen en bronzen voorwerpen geleverd, waaronder verscheidene nieuwe vormen. De hulsbijlen met langgerekt lemmet, kenmerkend voor de kollektieve graven, komen niet meer voor. Daarentegen zijn de hulsbijlen van de individuele graven zwaarder en vertonen een meer gedrongen lemmet. Karakteristiek is ook de disselbijl met een aanwas op de achterzijde van de huls (fig. 100A). Merkwaardig zijn ook de gehamerde hulsbijlen en houwelen die met hun overgeplooide of botte snede (fig. 100D, E) geen enkel funktioneel nut hadden maar als emblemen tijdens kultusverrichtingen gebruikt werden, zoals blijkt uit de Gudea-stele van Lagash, waar koning Gudea in aanbidding een dergelijke hulsbijl in de hand houdt. De messen en dolken met langgerekt driehoekig lemmet hebben thans een korte smalle steel voorzien van twee of drie klinknageltjes om het handvat in hout, been of metaal vast te maken. Bij de wapens kan tenslotte nog een zware knotskop gerekend worden; interessant is dit stuk wegens zijn samenstelling, nl. uit metallisch lood waarbij een kleine hoeveelheid koper aanwezig is. De sieraadstukken in brons zijn in de eerste plaats vertegenwoordigd door spelden, borsthangers (fig. 100C), oorringen en armbanden. Alle spelden in deze individuele graven hebben een vierkante doorsnede (fig. 100B) en zijn aldus karakteristiek voor de Akkadische en Guti tijd. Er werden weinig parels van halssnoeren gevonden. Belangrijk is nochtans de vondst van een geëtste of gegraveerde karneoolparel. Dergelijke parels komen slechts in enkele sites (T. Asmar, Kish, Ur en Assur) van Mesopotamië voor op het einde van de Oud-Sumerische en vooral tijdens de Akkadische periode. Ze zijn echter zeer typisch voor het Indus gebied waar ze in groot aantal op verschillende plaatsen, o.m. te Mohenjo Daro en te Chanhu Daro gevonden werden, zodat men mag besluiten dat er omstreeks 2400 v. C. drukke handelsbetrekkingen over zee en overland moeten geweest zijn tussen Mesopotamië en West Iran met het Indus gebied. In de graven werden ook cylinderzegels aangetroffen met ruw ingekerfde tekeningen, sterk gestiliseerde bomen en watervogels die verwant zijn aan zegels die in de Diyala-vlakte van Mesopotamië, op het einde van de Akka-

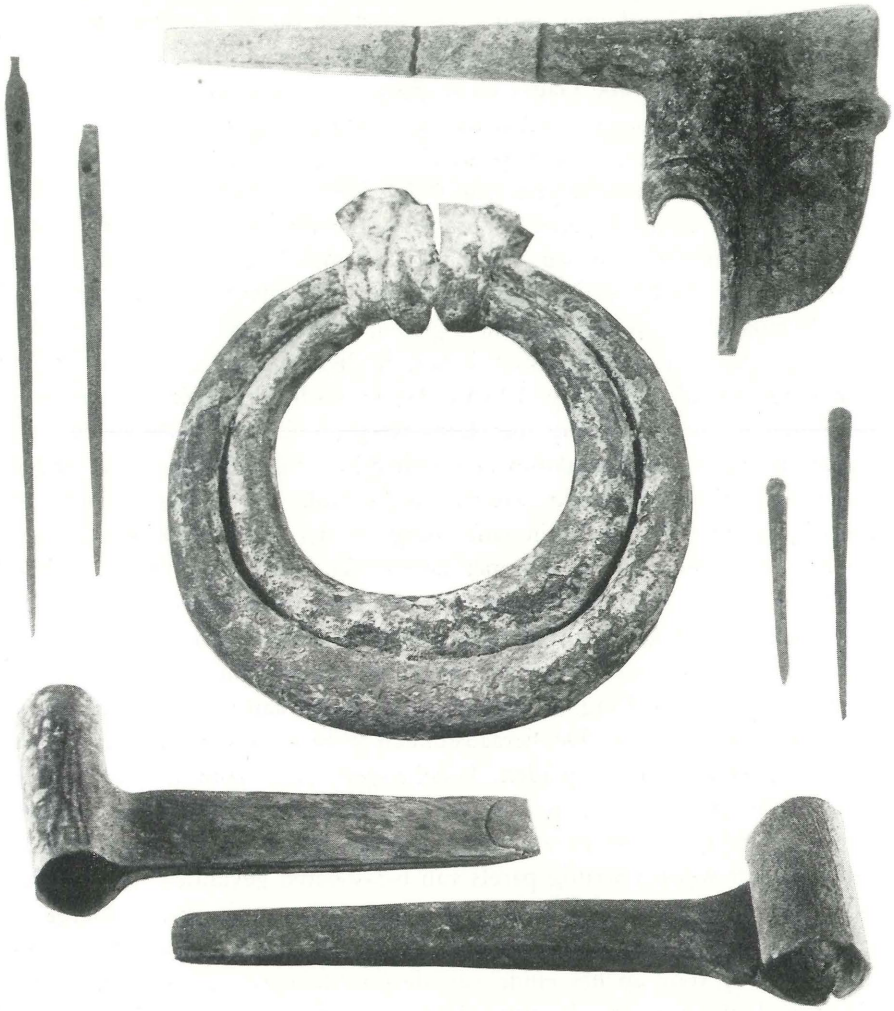

Fig. 100. Bronzen uit Kalleh Nisār, Area A II. Boven: dissel of pikbijl (h. 6,5 cm., l. 14 cm.); links en rechts: spelden met vierkante doorsnede (l. 7 tot 18,5 cm.); midden: hanger (doorsnede 3,5 cm.); onder: gehamerde bijl en bijl met omgerolde schacht (resp. 13,5 en 10,2 cm. lang).

dische tijd en tijdens de Guti-overheersing voorkomen. Samen met de specifieke keramiek en de bronzen voorwerpen vormen die zegels de hoofdargumenten om de individuele graven van Kalleh Nisār in de Akkadische periode en een gedeelte van de Nieuw-Sumerische tijd te plaatsen (24-2100 v. C.).

C. *Chalkolithische nederzetting*

Op het einde van de campagne werden nog enkele laatste proefpeilingen uitgevoerd op de hogergelegen flanken van de berguitlopers van Area C. Hierbij kwamen de bouwoverblijfselen van een nederzetting aan het licht (fig. 101). Wegens de gevorderde tijdspanne was het ons onmogelijk de totale omvang van het gebouwencomplex te achterhalen, maar een klein opgravingsveld van 12 × 8 m. liet ons toch toe het praktisch volledig plan van een woningstruktuur te onderzoeken.

De grondvesten, die eens de muren van in de zon gedroogde leemtegels schraagden, waren uitgevoerd in verschillende lagen onregelmatige breukstenen, tot op ongeveer 30 cm. hoogte bewaard gebleven. Een achttal kleine rechthoekige kamertjes waren onderling door nauwe doorgangen met elkaar verbonden. In sommige kamers konden we de vloer in rode gestampte aarde onderscheiden en één ruimte was volledig geplaveid met ruwe breukstenen. Dit verschijnsel treft men nog heden ten dage aan in de zwarte nomadententen waar een zekere oppervlakte met stenen wordt belegd waarop dan het huisgerief en de levensvoorraden veilig beschut zijn tegen het grondvocht. In de hoek van deze kamer troffen we een verzonken haard aan met een zeer diepe laag asresten en afval, zodat we hier de keuken en voorraadkamer kunnen situeren. Op de vloeren van de kamers en tussen de steenlagen van de muren werd een overvloed aan scherven keramiek aangetroffen, meestal van zeer ruw gebruiksvaatwerk, maar gelukkig ook verschillende exemparen van fijn verzorgd beschilderd aardewerk. Deze laatste lieten ons tenslotte toe de bewoningsperioden van deze nederzetting te bepalen en wel omstreeks 4000 v. C. Deze beschilderde keramiek sluit namelijk aan bij die van de bekende sites in Zuid-West Iran: Susa A, Siyalk III en Tepe Giyān V C uit dezelfde tijd. Deze nederzetting behoort zeker niet aan de lieden die bijgezet werden in de monumentale kollektieve graven van deze Area, daar ze meer dan duizend jaren ouder is dan deze langgraven.

D. *Toeschrijving van de kollektieve en individuele graven*

Daar geschreven bronnen volledig ontbreken is het moeilijk te bepalen welk ethisch element in de gemeenschappelijke graven van Kalleh Nisār vertegenwoordigd was.

Fig. 101. Chalkolithische bewoning, Kalleh Nisār, Area C.

a. Na de opgravingen van verleden jaar op Bāni Surmah hadden we gemeend deze kollektieve langgraven te mogen identificeren hetzij met de oorlogszuchtige Guti of Lullubu volkeren, hetzij met de Elamietische bergstammen. Onze voorkeur ging toen reeds uit naar deze laatste. De opgravingen van Kalleh Nisār brachten meer opheldering hieromtrent, zodat de kollektieve langgraven van Bāni Surmah en Kalleh Nisār wel degelijk aan Elamietische bergstammen dienen toegeschreven te worden. Elam omvatte immers in het 3e millennium v. C. de Elamieten van de vruchtbare Susiaanse laagvlakte in het Zuiden, en meer ten Noorden en ten Oosten, de Elamieten van de hoogvlakten in Luristān.

b. De individuele hoefijzervormgraven, waarvan de aanleg onder doet voor die van de massale langgraven en de dodenbijgaven in aardewerk en glyptiek eveneens op een kulturele achteruitgang wijzen, maar waarvan daarentegen de metalen objecten zeker deze van de kollektieve graven evenaren, schrijven we vooral door het voorkomen van typische Guti rolzegels aan de oorlogszuchtige bergstammen van de Guti toe. Bij het begin van het 3e millennium v. C. waren er in Luristān verscheidene volksstammen van Aziatische oorsprong. Daarvan waren de Guti en

de Lullubu, naast de Elamieten, wel de belangrijkste. Deze bergstammen zijn ons bekend uit spijkerschriftteksten als woeste horden, „de draak van het gebergte", die in de Zagrosbergen rondzwierven en geregeld plundertochten ondernamen naar de voorspoedige steden van Zuid-Mesopotamië en Elam. Susa zelf heeft o.m. een inval van die plunderaars meegemaakt. De Akkadische koningen trokken tegen hen ten strijde en koning Naram-Sin (2291-2255) heeft de onderwerping van de Lullubu laten afbeelden op overwinningsstelen. Ook zijn voorgangers Sargon I (2370-2316 v. C.) en diens zoon Rimush (2315-2307) drongen tot in het Pusht-i Kūh gebergte door om tegen hen oorlog te voeren. Nochtans slaagden de Guti erin een einde te maken aan het eerste groot Rijk van de Akkadiërs en gedurende korte tijd zelfs (2230-2120) de hegemonie over Zuid-Mesopotamië te veroveren. Meer dan duizend jaar later waren die Guti nog steeds in Luristān aanwezig, aangezien de Assyrische koning Salmanasar III (858-824) in zijn annalen verhaalt over het onderdrukken van een opstand in de Assyrische oostprovincies waarbij hij de inwoners dan „Guti" noemt.

E. *Besluit*

Het belang van de opgravingen te Bāni Surmah en te Kalleh Nisār ligt in het feit dat thans de beginbeschaving van de bronstijd in Luristān bekend geworden is.

De opgravingen op de Kalleh Nisār grafheuvels lieten ons toe aanvullende gegevens te verzamelen over deze beginbeschaving. Daarbij werd een tweede faze van de vroege bronskultuur ontdekt, aanwezig in de monumentale langgraven, maar vooral in de individuele graven met karakteristieke grafbouw en typische bronzen wapens en werktuigen.

De conclusies die we verleden jaar over de opgravingen van Bāni Surmah geformuleerd hebben, krijgen thans door de onderzoekingen op de Kalleh Nisar grafheuvel een bevestiging, nl. dat Luristān vanaf de oudere perioden een belangrijke bijdrage geleverd heeft tot en een voorname rol vervuld heeft in de ontwikkeling van de metallurgie in Mesopotamië en Susiana.

Onze wetenschappelijke activiteit in Luristān is zeker niet voltooid. Er liggen immers meer dan duizend jaren tussen de Vroege Bronstijd en de eindfaze van de Luristān bronskultuur. Dit betekent dat er zich tussen de periode van de Oude Bronstijd (2700-2100) enerzijds, en de eindfaze van de Luristān Bronskultuur in de 7e eeuw v. C. anderzijds, beslist nog meerdere tussenstadia bevinden die tot op heden onbekend zijn gebleven. Ook de ruime tijdspanne die de Oude Bronstijd beslaat levert nog verschillende probleemstellingen op, en nog een belangrijk aantal bronstypen van deze

vroege periode zijn ons onbekend. Het is immers onmogelijk alle metaaltypes van één bepaalde periode, tijdens één opgravingscampagne en op één site te achterhalen. Daarom is het noodzakelijk een groot aantal sites uit één en dezelfde periode te onderzoeken. Onze taak omvat dus vooreerst het opsporen van die tussenperioden door systematische prospectietochten in het bergland van de Pusht-i Kūh Luristān en vervolgens intensief opgravingswerk op de belangrijkste en meest karakteristieke necropolen en wellicht ook nederzettingen van de ontdekte intermediaire kultuurfazen. Aldus hopen wij in de toekomst het complex probleem van de Luristānbeschaving volledig te achterhalen en op te helderen.

L. VANDEN BERGHE

KANISJ - KÜLTEPE

EEN ASSYRISCHE HANDELSKOLONIE IN KLEIN-AZIË UIT HET BEGIN VAN HET 2e MILL. V. CHR.

Rond 1880 doken in enkele Europese verzamelingen van spijkerschrifteksten (Londen, Parijs) voor het eerst enkele kleine teksten op van een tot dan toe volkomen onbekend type. Tekenvorm, syllabaar en taal leken onbegrijpelijk, en de interpretatie werd nadelig beinvloed door het feit dat ze volgens betrouwbare getuigenissen uit Klein-Azië afkomstig waren. Men dacht dan ook aanvankelijk met in een niet-semitische, b.v. indo-europese taal geschreven documenten te doen te hebben.

Ruim tien jaren later echter was door enkele assyriologen, met name DELITZSCH en GOLÉNISCHEFF, vastgesteld dat de taal assyrisch en het syllabaar een eigen variant naast het oud-babylonische was. Daar ook het onomasticon grotendeels assyrisch was leek de veronderstelling, dat de teksten toch op een of andere wijze uit Assyrië zelf kwamen, redelijk, totdat door een beter verstaan van de inhoud duidelijk werd dat de oorkonden afkomstig waren uit en handelden over een assyrische handelsnederzetting, die blijkens de teksten de naam Kaniš moest hebben gedragen.

Inmiddels had de archeoloog CHANTRE, op grond van inlichtingen in Kayseri, de Turkse provinciehoofdstad, waar de meeste teksten te koop werden aangeboden, de plaats van herkomst weten vast te stellen: de ruïneheuvel Kültepe, ca. 20 km. ten NO van Kayseri gelegen. De identificatie van Kültepe met Kaniš was hiermede vrijwel zeker. Hoewel in de volgende jaren nog enkele onderzoekers Kültepe bezochten (o.a. WINCKLER en GROTHE) kwam het vooralsnog niet tot opgravingen ter plaatse, hoewel de imposante ruïneheuvel, min of meer cirkelvormig, met een doorsnede van 500 m. en een hoogte van ca. 20 m., er veelbelovend genoeg uitzag.

De stroom van klandestien, door de ter plaatse wonende boeren, opge-

graven teksten hield inmiddels aan, zodat er in de twintiger jaren reeds ca. 2000 teksten in westerse verzamelingen waren terechtgekomen. De publicatie ervan kwam eveneens langzaam op gang, al had het onderzoek aanvankelijk met grote problemen te worstelen. Het oud-assyrische dialect, waarin de documenten waren geschreven, dat men voorheen amper kende, en het eigenaardige syllabaar, dat door zijn beknoptheid vele keuzemogelijkheden openliet, vereisten eerst zorgvuldige analyse. Hiertoe hebben na DELITZSCH vooral B. LANDSBERGER en speciaal J. LEWY bijgedragen, welke laatste van de uitgave en bestudering der oud-assyrische teksten (men spreekt ook wel van kappadocische teksten, omdat het gedeelte van Anatolië waar ze gevonden worden in klassieke tijden Kappadocië werd genoemd) zijn levenswerk heeft gemaakt.

Het jaar 1925 was een mijlpaal in het oud-assyrisch onderzoek. Op grond van het toen gepubliceerde, nog vrij beperkte materiaal, ontwierp B. LANDSBERGER voor het eerst in de populaire wetenschappelijk serie *Der Alte Orient,* een totaalbeeld van de gang van zaken in de assyrische handelskolonie: *Assyrische Handelskolonien in Klein-Asiën aus dem 3. Jahrtausend,* Leipzig 1925. Aan de hand van een selectie van vertaalde documenten ontwierp hij dankzij een bewonderswaardig analyse en 'Einfühlung', een beeld, dat reeds vele der wezenlijke trekken van het handelssysteem bevatte (al is uiteraard in de loop der tijden aanvulling en correctie onvermijdelijk geweest), en bovendien de aandacht van een grotere groep geïnteresseerden voor dit unieke tekstmateriaal wekte.

In datzelfde jaar vond de eerste opgraving te Kültepe plaats door de Tsjech B. HROZNÝ, bekend geworden als de ontcijferaar van het hethietisch. Hij concentreerde zijn aandacht gedurende de eerste periode op de enorme ruïneheuvel, waar hij weliswaar resten van bouwwerken aantrof, maar geen tabletten. Pas toen hij door inheemsen ervan op de hoogte was gesteld dat de tabletten niet uit de tell, maar uit de akkers en boomgaarden aan de voet daarvan afkomstig waren, slaagde hij erin dankzij enkele weken noeste arbeid ca. 1000 teksten op te graven. Tweederde daarvan is sindsdien gepubliceerd door B. HROZNÝ en L. MATOUŠ onder de titel *Inscriptions Cunéiformes de Kültepe* I en II (Praag 1952-1962). De gang van zaken bij de korte opgravingscampagne, en de haast waarmee de laatste weken werd gewerkt, zijn de zorgvuldigheid niet ten goede gekomen. Bovendien werd slechts een summier rapport gepubliceerd. Tot overmaat van ramp gingen tijdens de tweede wereldoorlog de meeste aantekeningen verloren, waardoor van vele teksten moeilijk meer vast te stellen is waar ze precies werden gevonden en tot welk huisarchief te behoorden. Het belangrijkste voordeel dat regulier opgegraven teksten dienden te bieden, vergeleken bij klandestien

opgedolven en door verkoop her en der verspreide documenten, was hiermee helaas grotendeels te niet gedaan. In de daarop volgende jaren heeft er geen verder archeologisch onderzoek plaats gevonden. De filologische bewerking der over vele musea en verzamelingen verspreide tekstgroepen (de collecties in Berlijn, Parijs, Londen en Yale-University zijn het belangrijkst; ook de Böhl-collectie in het Ned. Instituut v. h. Nabije Oosten omvat ca. 130 oud-assyrische teksten) ging echter onverminderd voort. Deze vond tussen 1930 en 1935 zijn voorlopige bekroning in het tweedelige werk van G. EISSER-J. LEWY (een team van een rechtshistoricus en een assyrioloog): *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe* (Leipzig, 1930-35; Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 33 en 35). Het bevat een pijnlijk nauwkeurige en rijk becommentarieerde editie van alle toen bekende rechtsoorkonden, door de beste kenner van het materiaal.

Na de tweede wereldoorlog volgde een opleving van het onderzoek. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Ten eerste kwam de publicatie der teksten weer goed op gang (o.a. de eerste twee delen der door HROZNÝ opgegraven teksten), zodat thans ca. 3000 teksten in copie en ca. 700 in bewerking toegankelijk zijn. Voorts zien we in deze tijd een toenemende belangstelling voor sociaal-economische vragen en teksten; de archieven der oud-assyrische handelaars komen aan deze interesse ruimschoots tegemoet, daar ze door kenners wel zijn bestempeld als de meest uitvoerige en gedetailleerde documentatie op handelsgebied uit de oudheid vóór de Middeleeuwen. Tenslotte: in 1948 werden de opgravingen te Kültepe door de Turkse Oudheidkundige Dienst hervat, waarna ze jaar in jaar uit zonder onderbreking zijn voortgezet. De resultaten van deze opgravingen hebben het leven in de handelskolonie door de ontdekking der koopmanswoningen met hun inventaris relief gegeven en bovendien talrijke archieven, met naar schatting thans ca. 15000 nieuwe spijkerschriftteksten, aan het licht gebracht.

Problemen van het onderzoek

Het slot van de voorgaande paragraaf heeft wellicht de illusie gewekt dat het met filologisch onderzoek en de mogelijkheden daartoe rooskleurig is

---

Fig. 102. Oud-assyrische brief uit de Böhl-Collectie in het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, te Leiden. Van onder naar boven ziet men a) de oorspronkelijke ongeopende (en dus niet overgekomen?) brief, b) een copie van zegel en opschrift op de enveloppe, en c) de brief in geopende toestand, liggend in de helften van de enveloppe, waarin de tekens hun negatieve afdruk duidelijk hebben achtergelaten. De enveloppe is gezegeld met het zegel van Aššur-mutta[bbil] zoon van Ili-tur[a]m; de afzender, Aššur-šamši, gebruikte dit, wellicht geerfde, zegel als het zijne. De regels op de enveloppe geven adres, afzender, resumé van de inhoud en een postscriptum: „Tot Mamala, brief van Aššur-šamši: De slavin is onbezonnen. Ik zal haar zaak afwikkelen en haar dan sturen. Jij hebt minachting voor mij opgevat. Wie lijdt er niet eens verlies?"

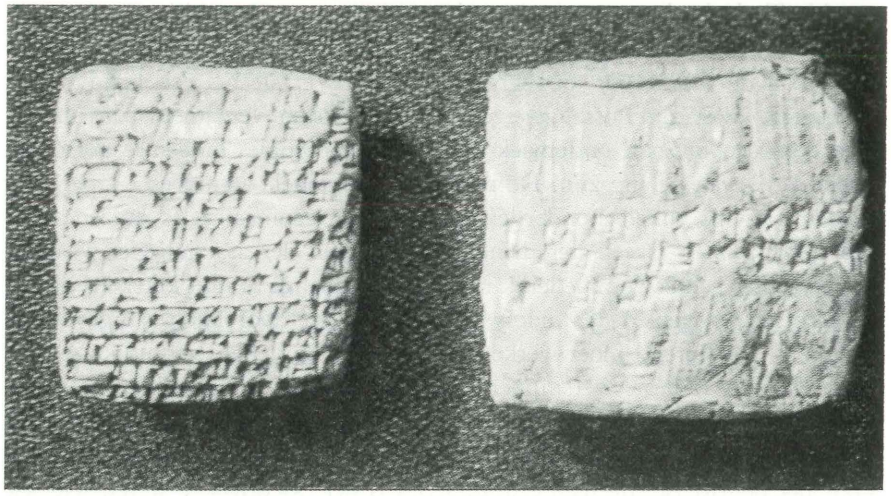

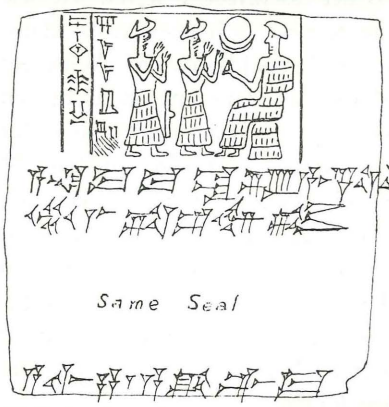
Same Seal

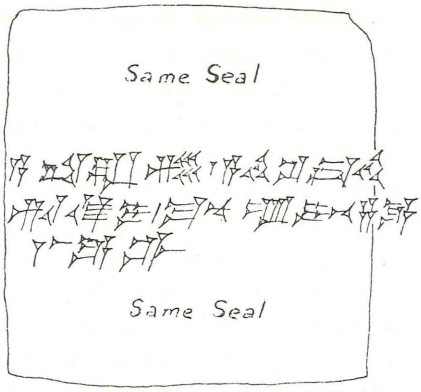
Same Seal
Same Seal

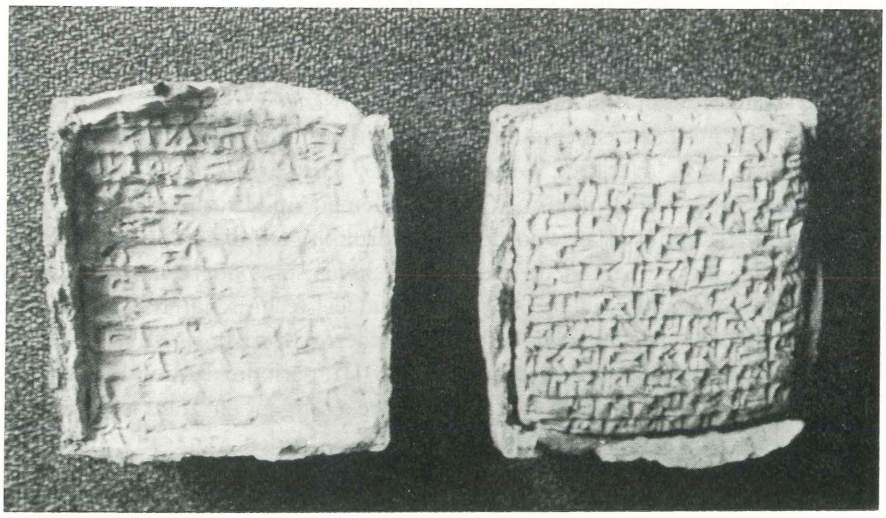

gesteld. Toch is dit maar in beperkte mate waar. Verschillende factoren spelen hierbij een ongunstige rol.

1) Van de sinds 1948 opgegraven teksten is er slechts een handvol gepubliceerd. Wel zijn losse gegevens uit de teksten verzameld, die in het kader van een bepaald onderzoek (b.v. de chronologie; inheemse persoonsnamen e.d.) van belang zijn. De publicatie der gehele archieven — per huis werden dikwijls enkele honderden documenten, éénmaal zelfs duizend teksten gevonden — is één der dringendste wensen der assyriologie, waarvan de vervulling echter vermoedelijk nog niet aanstaande is. Dit betekent dat de onderzoeker — gezien de wederwaardigheden der door HROZNÝ gevonden teksten — uitsluitend moet werken met de over de gehele westelijke wereld verspreide en radicaal versnipperde en vermengde huisarchieven. Dit bemoeilijkt de analyse der teksten zeer. De archieven bevatten b.v. vele persoonlijke memoranda in de „ik-stijl", die los van het archief anoniem worden. Voor het begrip van de handelstransacties is het essentiëel te weten wie wie is: verblijft iemand als agent in Aššur of in Kaniš? Is hij een vaste klant, compagnon, agent of losse employé van een bepaalde firma? Wanneer leefde hij precies? Op deze vragen kan zonder kennis der complete archieven maar in beperkte mate een antwoord worden gegeven. Een ongunstige factor is hierbij dat vele Assyriërs dezelfde namen droegen (er zijn minstens 30 Aššur-malik's bekend!), terwijl bovendien kleinzonen dikwijls naar hun grootvaders werden genoemd (de archieven omspannen ruim drie generaties). Tenslotte is het moeilijk te constateren of er tussen de handelshuizen qua methode of handelspakket verschillen bestonden. Het is uiteraard mogelijk uit het beschikbare materiaal moeizaam gegevens te verzamelen, maar dikwijls loopt men vast. Zelfs een prosopografisch onderzoek per computer heeft niet tot het gewenste resultaat kunnen leiden.

2) De oud-assyrische taal en het vakjargon der assyrische handelaars leveren de nodige problemen. T.a.v. de taal nemen deze gelukkig geleidelijk af door het vorderen van de beide grote assyrische woordenboeken, terwijl in 1968 voor het eerst een grammatica gewijd aan het oud-assyrische dialect werd voltooid (K. HECKER, *Grammatik der Kültepe Texte,* Roma 1968). Het vakjargon levert echter nog veel problemen op. Er zijn tal van werkwoorden, zelfstandige naamwoorden en uitdrukkingen, die men wel letterlijk kan vertalen, maar waarvan de preciese betekenis soms nog duister is. Dit is m.i. mede een gevolg van het feit dat financiëel-technische en economische handelingen hier vrijwel voor het eerst uitvoerig worden *beschreven.* In de oudere, vooral uit de nieuw-sumerische Ur-III periode daterende, administratieve oorkonden, werden dergelijke berekeningen en transacties alleen geboekt. De oorkonden fungeerden a.h.w. als bladen van een grootboek,

met tabellen en kolommen. De in de kop vermelde trefwoorden typeren de geboekte bedragen en de positie in de tabellen, waarbij b.v. in de rechterkolom persoonsnamen worden genoemd, wijst vanzelf uit wat de aard van de transactie was. Men kent trefwoorden als „oude bestand", „inkomsten", „uitgaven", „restant", „tekort", „balans", en „totaal". In de oud-assyrische teksten, met name in de handelsbrieven, werden dergelijke transacties voor het eerst uitvoerig beschreven, waarbij men een nieuwe akkadische terminologie moest ontwikkelen. Bestaande verba, nomina en adjectiva, kregen een op een bepaalde handelssituatie toegespitste betekenis. B.v. „bereiken, arriveren" kon ook betekenen het „oplopen van kosten"; „gewaardeerd" kreeg in markttechnische zin de betekenis van „gevraagd, schaars, duur"; „leren kennen" betekende ook „onkosten (rechtens) voor zijn rekening nemen"; „klein maken" ook „bedragen op elkaar in mindering brengen". De preciese betekenis van bepaalde vakuitdrukkingen is nog niet geheel duidelpk; b.v. „de hand leggen op" kan enerzijds betekenen krachten schuldvordering beslag leggen op een partij waren, niet om de handel te voorkomen, maar om te verhoeden dat een andere crediteur zich uit de opbrengst van de transactie eerst schadeloos stelt. Daarnaast kan een nauw verwante zegswijze misschien betekenen „een aandeel in een gezamenlijk handelsfonds deponeren" èn „zijn aandeel (in een te verwachten partij goederen) reserveren". Sommige begrippen zijn veelduidig. Het woord *tamkārum,* „handelaar" kan zowel de zelfstandig opererende handelaar aanduiden, als de commissionair, die op vertrouwensbasis werkt, alsook een „geldschieter" (misschien omdat „handelaars" over geldfondsen beschikten waaruit de leningen konden verstrekken). Daarnaast gebruikt men het woord met de betekenis „een willekeurige, niet met name genoemde schuldeiser"; men kon namelijk schuldbekentenissen opstellen „aan de *tamkārum*", zoals wij spreken van „aan toonder". Dit opende de mogelijkheid deze acten als waardepapieren in geval van geldgebrek te verkopen.

De structuur van de handel

Wil men in deze moeilijkheden licht brengen, dan is het voor alles nodig de structuur en „Sitz im Leben" van het handelsbedrijf te verstaan. En juist hier heerst nog allerminst eenheid van gevoelen. Niet alleen tussen de assyriologen onderling, maar speciaal tussen hen en de beoefenaren der economische geschiedenis. Deze laatste houden zich namelijk in toenemende mate met de interpretatie van het tekstmateriaal bezig, omdat het zo gedetailleerd en complex is. De gegevens der oud-assyrische teksten spelen zo een belangrijke en soms dominerende rol bij het historisch onderzoek naar het ontstaan van het marktwezen, van de handelsbank en het geldwezen [1]). Een door de

school van POLANYI gereconstrueerd beeld van de oud-assyrische handel ziet deze als in hoge mate door de staatsmacht gedirigeerde activiteit, die zich in een min of meer beschermde, neutrale „port of trade" afspeelde (in ons geval Kaniš). Het is een handel steunend op verdragen tussen beide handelvoerende staten gesloten, waarin ruilhandel van bepaalde, gestandariseerde, naar prijs gefixeerde artikelen plaats vond, meestal door middel van handelaars in dienst van de overheid. Bij dit type handel was geen sprake van prijsfluctuaties en op prijsverschillen gebaseerde winst; „geld" als betalingsmiddel speelde een ondergeschikte rol, daar de vereffening der vorderingen en schulden in natura of door overboekingen werd geregeld; vrije handelaars en verlies- en winstrekeningen komen amper voor, daar de risico's en mogelijkheden van een autonoom prijsvormende markt, gebaseerd op vraag en aanbod ontbreken. Door het technisch-administratieve karakter van de handel en de vaste relaties met de van hogerhand geprivilegeerde deelnemers aan dit bedrijf, verkreeg de centrale instantie, die de handel verwerkte en stimuleerde in zeker opzicht de functie van een handelsbank, die overschrijvingen verrichtte, leningen verstrekte, voorraden (omgerekend in één valuta) boekte en beheerde.

Indien deze visie juist is krijgen vele technische termen een betekenis en spelen de personen een rol, die grondig verschilt van wat vele assyriologen denken, uitgaande van een systeem van vrije, op particulier initiatief steunende handel, waarbij de vraag naar artikelen de enorme prijsverschillen en de daarmee gepaard gaande winstkansen, de wezenlijke stimulans vormden.

Dat ook bij dit concept een behoorlijke mate van invloed aan de overheden moet worden toegekend, die door rechten en heffingen hun aandeel in de winst veilig stellen, en nu en dan regulerend optreden, spreekt vanzelf. Dat betekent echter niet dat de handelaars, meestal werkend in een firma op basis van een door aandeelhouders bijeengebracht fonds, of via beperkte compagnonschappen, in feite overheidsemployés zijn.

Het is onmogelijk de vele problemen die met het verschil tussen deze beide visies samenhangen (alle onderdeel van één complex) zelfs maar te noemen. Volstaan moet worden met de opmerking dat beide concepten op bepaalde punten met de tekstgegevens in strijd komen, waarbij een nadelige factor is dat POLANYI zich in zijn speciaal aan de oud-assyrische handel gewijde studie, gedrukt in 1957, op ten dele onjuist gebleken tekstinterpretaties en uiteenzettingen moet baseren. Het is dringend te hopen dat de discussie over deze voor het verstaan van de teksten en de geschiedenis der economie wezenlijke vragen zal worden voortgezet. Zonder een duidelijk antwoord — en daarom is dit punt hier enigszins uitvoerig aan de orde gesteld — is het verklaren en zelfs vertalen der teksten uiterst moeilijk.

Feiten over de assyrische handel

Deze uiteenzetting over de moeilijkheden der tekstinterpretatie betekent niet, dat niet reeds een belangrijk aantal feiten boven twijfel verheven is, dat gezamenlijk een goede indruk van het handelsproces kan geven. Ze worden hier kort samengevat [2]).

Klein-Azië was vanouds bekend om zijn metaalertsen en metaalnijverheid (met name koper en zilver). In de Middenbrons-periode (begin 2e mill. v. Chr.), waarin de assyrische handelskolonie bloeide, deed zich daar de behoefte aan tin gevoelen, om de koper-tin legering brons, die het culturele leven toen bepaalde, te kunnen vervaardigen. Rijke tinmijnen bevonden zich toen blijkbaar in NW-Perzië, in de omgeving van Tabriz, van waaruit dit materiaal in Assyrië werd geimporteerd. De Assyriërs namen nu de taak van verbindingsschakel op zich en exporteerden dit tin uit Aššur naar Klein-Azië. De toenemende welvaart in Anatolië schiep daar tevens een markt voor een ander importartikel, vanoudsher het enige wezenlijke exportartikel van Babylonië, dat op min of meer industriële schaal werd vervaardigd: wollen stoffen.

De teksten tonen ons dan ook een onafgebroken reeks ezelskaravanen die de ca. 1500 km. lange tocht van Aššur naar Kaniš ondernemen beladen met deze twee artikelen. Daarnaast wisten de Assyriërs zich ook een belangrijk aandeel te verwerven in de intern-Anatolische handel: de afzet van al of niet geraffineerd koper werd voor een groot gedeelte door hen verzorgd, blijkbaar omdat zij met hun ladingen tin toch de centra van metaalnijverheid bezochten en met hun stoffen overal doordrongen. Daarnaast zien we handel in wol, en enkele andere waren, waarvan een soort natuurlijk ijzer — zeer hoog in prijs — het opvallendste is. In ruil voor deze artikelen trachtten de Assyriërs voor alles zilver en goud te verwerven: alleen deze twee artikelen werden stelselmatig naar Aššur uitgevoerd. Koperexport naar Aššur vindt, in tegenstelling met de gangbare mening, niet plaats.

De vele inspanningen, lange reis en hoge kosten van dit bedrijf schrikten de handelaars niet af, omdat de winstmarge ruim was. De tin kon met een winst van 100% worden verkocht, op de stoffen bedroeg deze bruto winst dikwijls 150 à 200%. Het is moeilijk de netto winst precies te berekenen, maar er zijn verschillende aanwijzingen dat deze doorgaans minstens 50% bedroeg. Was dat niet zo, dan kon men beter als geldschieter zijn geld investeren of uitlenen, tegen een gegarandeerde opbrengst van 25 à 30%. Naast de genoemde transportkosten — aankoop ezels, kosten van personeel, voedsel, overnachting, e.d. — waren het vooral een aantal belastingen en heffingen die op deze handel drukten. Bij uitvoer uit Aššur moest 1/120e van de waarde als heffing worden betaald. Onderweg vooral in Noord-Meso-

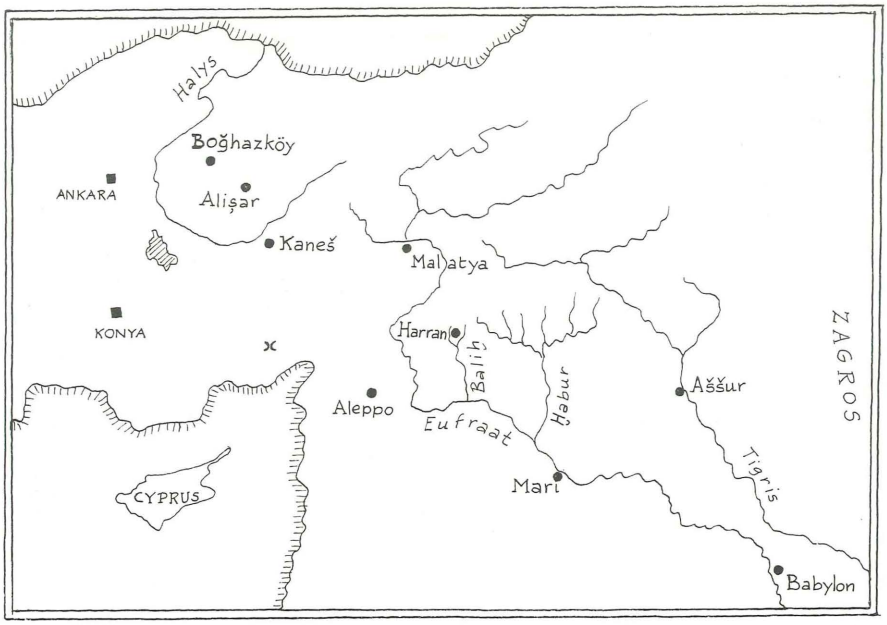

Fig. 103. De geografische horizon van de oud-assyrische handel.

potamië te betalen tol- en doorvoergelden beliepen ca. 10% van de waarde van de lading. Bij aankomst in Kaniš moest de hele lading in het paleis van de daar regerende vorst worden ingeklaard, die van iedere ezelslast tin 2/65e (d.w.z. 4 mine of pond per standaardlast) ontving, voorts als invoerheffing 5% van de stoffen, terwijl hij het recht had 10% tegen gereduceerde prijs te kopen. Daarnaast moest men bij verder transport doorvoerrechten betalen, werden om de goodwill in stand te houden inheemse functionarissen met waardevolle geschenken bedacht. Bij export uit Kaniš moest opnieuw 1/60e van de waarde worden afgedragen, en bij aankomst in Aššur volgde opnieuw een heffing.

Deze aanzienlijke belastingen door de inheemse vorsten opgelegd waren blijkbaar geregeld in verdragen, tussen de instantie die de assyrische handelaars corporatief vertegenwoordigde (zie beneden) en de locale koninkjes gesloten. Verscheidene malen is in de teksten sprake van deze „gezworen eden", die b.v. bij troonswisseling een nieuwe vorst aan de Assyriërs wil afleggen. De inhoud van deze verdragen wordt hierbij niet omschreven, maar laat zich uit de stereotiepe heffingen redelijkerwijze aflezen. Mogelijk werden nog verdere bepalingen opgenomen zoals dat de Assyriërs geen land en inheemse slaven in bezit mochten hebben; transacties hierop betrekking hebbende komen niet voor, al konden inheemsen bij insolventie tijdelijk

in de macht der Assyriërs geraken. Deze verdragen zullen in ruil voor de genoemde heffingen vrije doortocht en veiligheid hebben gegarandeerd. Het is opvallend hoe soepel de gehele handel verloopt, en hoe zelden er van ongelukken of botsingen gewag wordt gemaakt. Sommigen hebben, ook uitgaande van het feit dat de inheemse vorsten aan de Assyriërs de eed zwoeren, verondersteld dat heel dit gebied van Klein-Azië door de Assyriërs militair werd overheerst (in welk verband men wel sprak van Halys Assyrië). Deze veronderstelling is echter onnodig en onjuist gebleken. In wezen was het het wederzijdse belang bij de handel, dat een *status quo* creëerde, waarin de onderlinge aanspraken bevredigend werden geregeld, al mag men aannemen dat de Assyriërs door hun commerciële activiteit en hun know how, en omdat zij de import en binnenlandse handel beheersten, een economisch gezien dominerende positie innamen.

Deze onderlinge regelingen konden uiteraard niet voorkomen dat er inbreuken op de afspraken werden gemaakt. Soms trachten inheemse vorsten meer te nemen dan waarop zij recht hadden, of werden voor kleine vergrijpen Assyriërs vastgezet, in de hoop op een behoorlijk losgeld. De Assyriërs van hun kant trachtten nogal eens de heffingen te ontduiken door smokkel. Hiervoor waren twee methoden geeigend: men kon, de normale handelsroute langs de steden volgend, de waren de stad binnensmokkelen (b.v. in kleine hoeveelheden op het lichaam verstopt) of ook achteraf gelegen, moeilijk begaanbare smokkelroutes volgen, waarbij men steden en tolposten ontliep. Een andere vorm van smokkel was handel in verboden artikelen, waartoe onder bepaalde omstandigheden het natuurlijke ijzer behoorde.

Organisatie der assyrische handelaars

De assyrische handelaars werkten niet als losse individuen, maar waren georganiseerd. Hun corporatieve organisatie, die men enigermate met een kamer van koophandel zou kunnen vergelijken, droeg de naam *kārum*. Dit woord betekent eigenlijk „kade", en duidt in Babylonië, waar het verkeer vooral te water plaats vond, het buiten de stad gelegen kwartier aan waar de schepen werden geladen en gelost, waar opslag en verkoop plaats vond, en waar de handelaars hun etablissementen hadden. Dan ook: de verzamelde kooplieden en hun behuizing. In deze laatste betekenis vinden we het in Klein-Azië waar verkeer over water geen rol speelde.

De *kārum* was een officiële instantie, die niet alleen de handelaars verenigde, maar ook ter plaatse het assyrische gezag vertegenwoordigde. Hij stond met de stad Aššur via speciale, gevolmachtigde boden in contact. Als er uit Aššur verordeningen werden uitgegeven, of b.v. een bijdrage voor de versterking van de stadsmuur werd gevraagd, bereikte deze in eerster instantie

de *kārum* Kaniš om van daar verder verbreid te worden. De *kārum* had de bevoegdheid recht te spreken over de leden, kon de hoogte van de rente en het recht op samengestelde interest bepalen, beschikte over officiële gewichten, en voerde de onderhandelingen met de inheemse vorsten. Dat juist de *kārum* Kaniš met zijn archieven is teruggevonden is daarom zo belangrijk om dat deze het hoofd bleek te zijn van een groep van ca. 20 handelsnederzettingen, in een cirkel met een straal tot ca. 300 km. rond Kaniš door Anatolië verspreid. Deze werden in twee groepen onderscheiden, afhankelijk van hun functie en positie t.o.v. de inheemse stadsstaat. De helft van deze 20 bestond uit kleine factorijen, de andere waren eveneens *kārū*. Helaas is het merendeel ervan naar ligging nog onbekend, wat tot gevolg had dat er nog veel verschil van mening heerst over de door de assyrische karavanen gevolgde routes. Slechts in twee plaatsen heeft men bij opgravingen resten van een assyrische vestiging ontdekt: de Boğazköy, het oude Ḫattuša, de latere hoofdstad van het hethietische rijk, en in Alishar, vermoedelijk het oude Amkuwa, beide binnen de Halysboog gelegen. Bij opgravingen in beide plaatsen zijn slechts enkele tientallen oud-assyrische teksten aan het licht gekomen, die bovendien uit een iets latere fase stammen dan het gros der teksten uit Kaniš.

De *kārum* bestond uit een algemene ledenvergadering, „klein en groot", die o.l.v. een bestuur, vermoedelijk „het college van vijf" genoemd, bijeenkwam. Een drietal teksten bevat de zwaar beschadigde reglementen voor het bijeenkomen van de *kārum* en voor de wijze waarop zaken aan de orde moeten worden gesteld. Wat precies de „groten" en de „kleinen" zijn is nog niet duidelijk, maar vermoedelijk ziet het op de onafhankelijke positie der (erkende?) handelaars, b.v. de hoofden der firma's. De belangrijkste taken van de *kārum* waren, zoals reeds gezegd de rechtsspraak, en daarnaast het financiële beheer. Processen waren dikwijls nodig bij insolventie van debiteuren, bij nalatigheid in het nakomen van zijn financiële verplichtingen of bij het plotseling overlijden van handelaars. Dan moesten alle financiële bescheiden worden gecontroleerd, getuigen worden verhoord en beslissingen inzake de verdeling der nalatenschap tussen erven en crediteuren worden getroffen. De *kārum* kon vele van deze taken degeleren aan speciale commissies of zogenaamde „scheidsrechters", die oplossingen poogden te vinden of getuigenverklaringen opnamen als stukken voor het dossier. Omdat de transacties via vele schakels liepen, vele handelaars lange tijd afwezig waren en daarom door agenten of plaatsvervangers konden worden vertegenwoordigd, en de meeste handelingen betrekking hadden op belangrijke hoeveelheden waren, werden alle afspraken voor getuigen gemaakt of zo mogelijk schriftelijk vastgelegd. Dit leidde tot een zekere bureaucratie, die echter in

het algemeen bevredigend werkte en het voor ons gunstige gevolg had dat enorme archieven werden bijgehouden, die vaak vrijwel ongeschonden te voorschijn zijn gekomen.

De *kārum*-organisatie beschikte over een eigen gebouw, met boekhouding en opslagruimte. Men kon daar handelswaren storten, leningen opnemen, en de opbrengst van de transacties in zilver tijdelijk deponeren. De tegoeden en schulden der leden werden blijkbaar op oorkonden bijgehouden (enkele teksten spreken in dit verband van een „groot tablet van A in het *kārum*-gebouw"), waarbij de waren zowel in natura als omgerekend in zilver valuta werden geboekt. Dit systeem maakte het mogelijk betalingen en vermoedelijk ook inkopen via de administratie van dit *kārum*-gebouw te laten verlopen, doordat bedragen van de rekening van de een op die van de ander konden worden overgeschreven. Dit bedrijf, waarvan allerlei finesses nog niet duidelijk zijn, verleende het *kārum*-gebouw een aantal karakteristieken van een handelsbank. Dit werd bovendien in de hand gewerkt door het feit dat de *kārum*-organisatie ook als zodanig, corporatief, aan de handel deelnam (met name de koperhandel), waarbij de leden gerechtigd of verplicht waren door stortingen op deze transacties in te schrijven en van de winst te profiteren. Deze collectieve activiteiten waren van groot belang en deelname werd op hoge prijs gesteld. Zonder dat hiervan alles reeds duidelijk is, kan gesteld worden dat dit bedrijf de handel sterk stimuleerde en bovendien de *kārum*-organisatie zelfstandige fondsen opleverde, waardoor deze een eigen rol kon gaan spelen en individuele leden financiëel kon steunen. De ingewikkelde financiële administratie — waarvan de documenten ons, veelal zonder nadere toelichting, bewaard zijn gebleven — maakte het nodig van tijd tot tijd een algehele afrekening te houden, waarbij schulden werden betaald, interest werd berekend, werd geherkapitaliseerd en nieuwe oorkonden werden uitgevaardigd. In dit verband kunnen we in de teksten lezen „dat de afrekening dichtbij is", of dat „er over 4 maanden afrekening zal zijn". Hoe belangrijk dit hele bedrijf was blijkt uit het feit dat de reeds genoemde reglementen hier veel aandacht aan besteden, en de schrijver van de *kārum* en een speciale functionaris, „de heer van de afrekening", hierbij speciaal noemen.

Opzet van een handelsfirma

Deze gezamenlijke activiteiten en organisatie betekenen niet dat de individualiteit van de handelaars verloren ging. Integendeel; men krijgt de indruk dat deze collectieve voorzieningen bestonden naast de per familie of firma georganiseerde handel. Blijkens de teksten was de standaardprocedure om een langlopende handelsonderneming te stichten, het tot deelname be-

wegen van een aantal aandeelhouders (die hun investeringen meestal in goud, ten bedrage van 2 minen stortten), en het toevertrouwen van dit handelskapitaal, met de term „zak" aangeduid, aan een „handelaar" of „leider van de firma". In een geval wordt zo niet minder dan 15 kilo goud bijeengebracht, waarmee gedurende 12 jaar handel zal worden gedreven, waarna een algehele afrekening zal volgen. De aandeelhouders zijn verzekerd van één derde van de winst, één derde is voor de firmant, het laatste derde zal vermoedelijk na aftrek van onvoorziene kosten gelijkelijk zijn verdeeld. Het systeem was echter soepel, want men ziet dikwijls dat reeds tussentijds uitkeringen uit de winst worden gedaan, die dan b.v. in de vorm van goud opnieuw in de onderneming kunnen worden gestoken. Anderzijds was uittreding mogelijk, in welk geval geen winstdeling te verwachten was. De firmant, die de feitelijke handel dreef, organiseerde zijn bedrijf, waarvoor een huis in de *kārum,* vaste agenten ter plaatse, personeel voor de karavaan en een los-vaste samenwerking met commissionairs, die de waren in Anatolië moesten verkopen, nodig was. Het kwam ook voor dat firmanten of familiebedrijven samenwerkten om de kosten te drukken en de risico's te verminderen.

Historisch verloop

Heel dit bedrijf heeft zich gedurende ca. 100 jaar (eind 20e tot eind 19e eeuw v. Chr.) ongestoord voltrokken, steunend op het grote belang dat alle betrokken partijen erbij hadden, zonder dat de noodzaak van politieke overheersing aanwezig was. De oorsprong en het einde zijn beide in nevelen gehuld. Er is uit enigermate legendarische verhalen bekend dat de koningen van Akkad reeds ca. 4 eeuwen tevoren tot diep in Klein-Azië doordrongen, waar zich toen ook akkadische handelaars bevonden. Men mag op grond van deze berichten, waaraan men een historische kern niet kan ontzeggen, het vermoeden uitspreken dat de handel met Klein-Azië reeds een gevestigd gebruik was toen de Assyriërs aan de horizon verschenen. Het is mogelijk dat in hun tijd een bijzonder gunstige politieke en economische situatie een grote expansie van dit handelsbedrijf mogelijk maakte. Helaas zijn uit de pre-assyrische tijd materiële noch schriftelijke sporen der Akkadiërs in Klein-Azië aan het licht gekomen, zodat enkel de traditie de weg kan wijzen.

Het einde van de kolonie moet plotseling zijn gekomen; een grote brandlaag bedekt de ruïnes, waarbij echter de handelaars zelf, met medenemen van hun kostbaarste bezittingen zijn ontkomen (men vindt geen skeletten of kostbare voorwerpen). Deze verwoesting zal samenhangen met de internanatolische machtsstrijd, waaruit ruim een eeuw later het oude-hethietische rijk zegevierend te voorschijn kwam. Na deze verwoesting volgde, na een

interval van zeker een generatie, een nieuwe bloeiperiode, die minstens 40 à 50 jaar heeft geduurd, en waarvan het einde gelijktijdig was met de assyrische overheersing van Mari onder Šamši-Adad. Omdat hiervoor nog vrijwel geen schriftelijke bronnen ter beschikking staan (duidelijk is dat de assyrische handelaars zich t.o.v. de inheemse handelaars met een veel bescheidener plaats moeten vergenoegen, en dat de import van tin ophoudt) gaan wij daarop hier niet verder in.

Informatie over Anatolië

De handelsarchieven zijn niet slechts van groot belang voor de kennis van de assyrische handel en taal (uit het moederland Assyrië zijn uit deze periode in het geheel geen teksten bekend!), maar evenzeer van onschatbare betekenis voor de kennis van het prehethietische Anatolië. Voordat de Hethieten het babylonische schrift in de loop van de 17e(?) eeuw v. Chr. overnemen is Anatolië in feite schriftloos. De informatie in de handelsarchieven over de Anatolische staten, personen, economie en godsdienst bewaard is dus de oudst beschikbare. Uiteraard is deze informatie onvolledig en wordt deze onopzettelijk, en passant verstrekt. Toch is het totaal ervan, dankzij de vele teksten, niet onaanzienlijk. Ten eerste worden we geinformeerd over een in kleine, door vorsten of vorstinnen geregeerde, staten opgedeeld Anatolië, dat als suzerein de vorst van de grote, nogniet ontdekte stad Burušḫanda (die ook in de verhalen van de koningen van Akkad al een rol speelt) moet erkennen. Ook de vazallen kennen onderling een rangorde, daar zij zelf weer suzerein zijn over de aan hen onderworpen koningen, oftewel „honden", zoals een in Kaniš gevonden, tussen twee vorsten gewisselde brief het uitdrukt (vgl. K. BALKAN, *Letter of King Anum-Hirbi of Mama to King Warshama of Kanish,* Ankara 1957). Belangrijk is nu dat de ontwikkeling tot het oud-hethietische rijk zoals die zeer summier uit de oud-assyrische teksten kan worden gereconstrueerd, parallel loopt met wat uit de oudste hethietische historische documenten bekend is [3]). In de archieven van Boğazköy is teruggevonden de autobiografie van Anitta, zoon van Pitḫana. Hij verhaalt daarin hoe hij als koning van Kuššar successief diverse anatolische steden onderwierp, ook Ḫattuša (Boğazköy, de latere hethietische hoofdstad) veroverde, en hoe uiteindelijk de „grote vorst" van Burušḫanda zich aan hem onderwerpt, met overhandiging van zijn ijzeren troon en scepter (vertaling van deze tekst door H. OTTEN in H. SCHMÖKEL, *Kulturgeschichte der Alten Orient,* Stuttgart 1961, p. 335v.). Deze ontwikkeling kunnen we ook in de oud-assyrische teksten vervolgen: naast de „grote vorst" van Burušḫanda, ontmoeten we er Anitta, eerst als kroonprins naast zijn vader Pitḫana, daarna in een tweetal iets latere teksten ook als vorst en „grote

vorst". Deze Pithana-dynastie heersend vanuit Kuššar is de rechtstreekse voorloper der oud-hethietische koningen, vanwie de eerste, die de titel(?) Labarna draagt, na de verplaatsing van de residentie naar Ḫattuša de naam Ḫattušili ontvangt. Hoeveel jaren er tussen de coupe van Anitta en Ḫattušili's troonsbestijging zijn verlopen is voorlopig nog onzeker, mede omdat het materiaal uit de tweede bloeiperiode van Kültepe (I B) nog grotendeels ongepubliceerd is. Hierbij speelt ook de vraag een rol of Kaniš gelijk te stellen is met het bekende Neša, een stad die in de oudste hethietische geschiedenis een belangrijke rol speelt, terwijl Kaniš op vrij onverklaarbare wijze verdwijnt. De identiteit van beide, die historisch gezien waarschijnlijk is, is nog moeilijk te bewijzen.

Andere gegevens die uit de oud-assyrische teksten kunnen worden afgeleid betreffen de samenstelling der bevolking van Anatolië. Uit een linguistische analyse der honderden inheemse persoonsnamen (vgl. E. Laroche, *Les Noms des Hittites,* 1966) blijkt het gros der namen in wezen oud-hethietisch of wel „nešisch" te zijn, zodat deze indo-europese bevolkingsgroep reeds ca. 1900 v. Chr., geruime tijd voor de stichting van het hethietische rijk, in Anatolië domineerde. Verder vindt men kleinere contingenten Ḫatti (de pre-hethietische, niet indo-europese bevolkingsgroep), Luwiërs (indo-europese bevolkingsgroep vooral uit ZW-Anatolië). Hoerrieten zijn onder de assyrische kooplieden enkele malen te vinden. Uit de theofore persoonsnamen en de als betalingstermijn genoemde feesten zijn tal van godennamen bekend, zowel hethietische als ḫattische (o.a. Perwa, de paardengodheid in Kaniš vereerd, en Kubaba, wel als voorloopster van Cybele opgevat). Vele vindt men later in het hethietische pantheon terug, dat talrijke pre-hethietische godengestalten absorbeerde.

Tenslotte komen in de teksten talrijke inheemse dignitarissen voor, die gezamenlijk enige indruk geven van de opbouw van de aristocratie. Naast de vorst, *rubā'um,* zijn dat de „grote van de trap", een titel voor de kroonprins, en de misschien met militaire taken belaste *rabī sikkitim.* Deze drie vinden we met name in oorkonden betreffende inheemse slaven. Voorts zijn bekend, alle een titel dragend samengesteld uit *rabī* + nomen in de gen., d.w.z. „opper-..." of „overste over...": oversten over de paarden, runderen, de herders, de tuinlieden, de smeden, de herauten, de troepen, de wapens, de scepter, de bewaking, de opslagplaats, de ommelanden, de dorsvloer, de uitgangen, de tafels, de markt, het brons e.d. De „oppertolk" was bij dit handelsverkeer stellig een onmisbare figuur. Deze scala van titels met nog enkele niet vertaalbare, *rabī alaḫḫinim* b.v., geeft het beeld van een behoorlijk georganiseerde samenleving met een gespecificeerde taakverdeling. Men mag m.i. wel aannemen dat deze titels, al zijn het assyrische vertalingen,

niet maar een incidentele bezigheid aanduiden, maar een in de inheemse aristocratie werkelijk bestaande functiespreiding. Helaas is op enkele uitzonderinges na de context waarin deze personen optreden weinig informatief.

Opgravingen te Kültepe

Tenslotte een enkel woord over de opgravingen te Kültepe, ter afronding van dit overzicht. Deze hebben zich de eerste jaren na 1948 met name op de buiten de muren van de stad gelegen *kārum* geconcentreerd, terwijl de laatste jaren ook gegraven wordt op de ruïne zelf. De resultaten van de laatste 10 jaar zijn nog niet definitief gepubliceerd en worden hier dus verder buiten beschouwing gelaten. In de *kārum,* waarvan naar schatting thans ca. 1/4e-1/3e is opgegraven, zijn uitsluitend koopmanshuizen aan het licht ge-

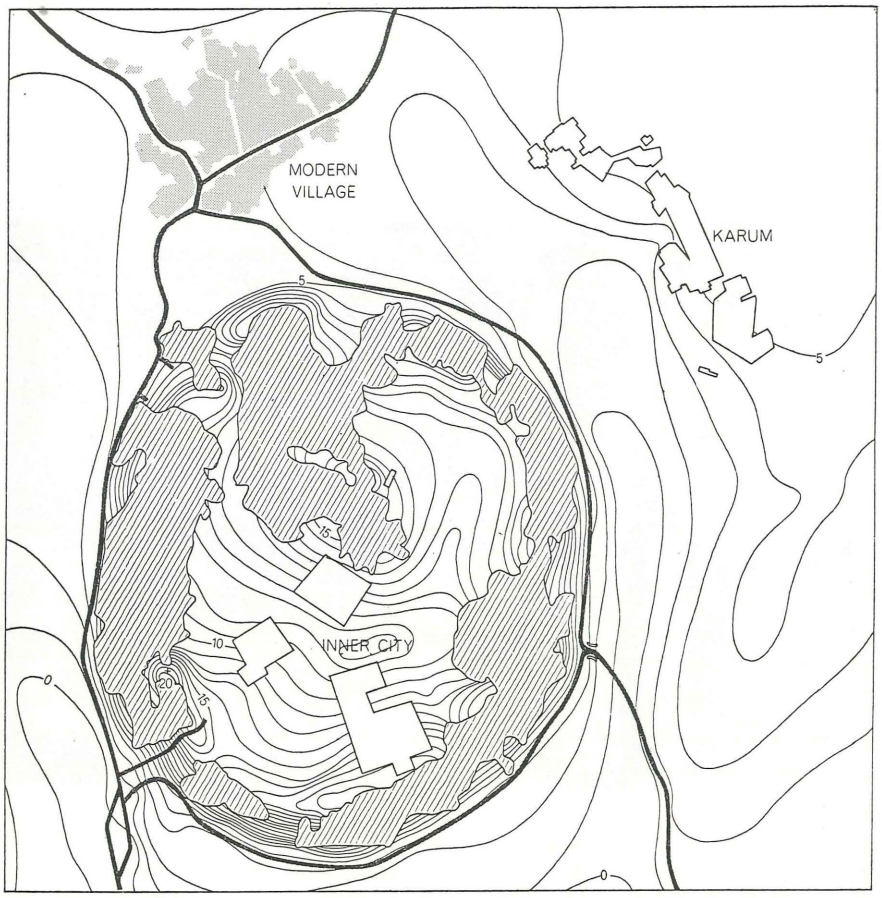

Fig. 104. Plattegrond van de ruïneheuvel Kültepe, met rechts boven het opgegraven gedeelte van de *kārum* (1960).

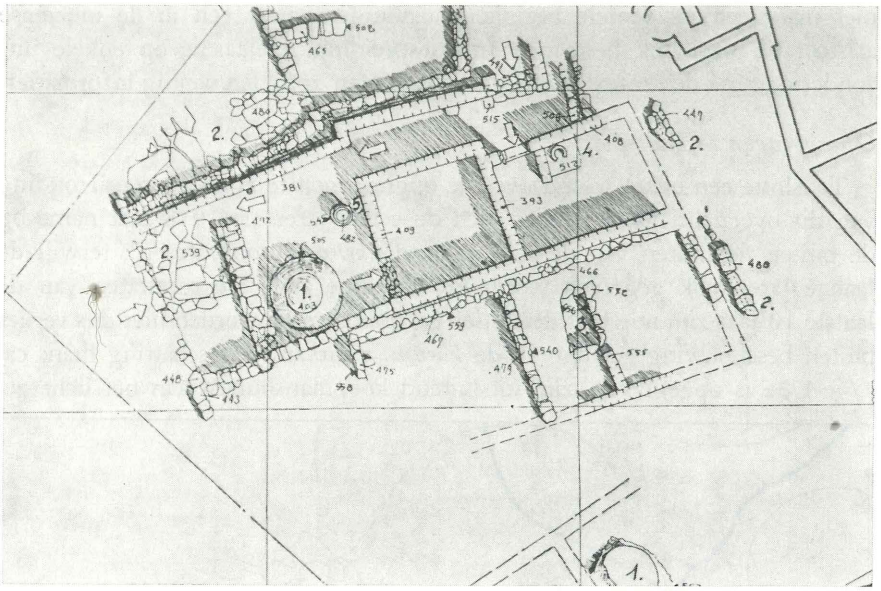

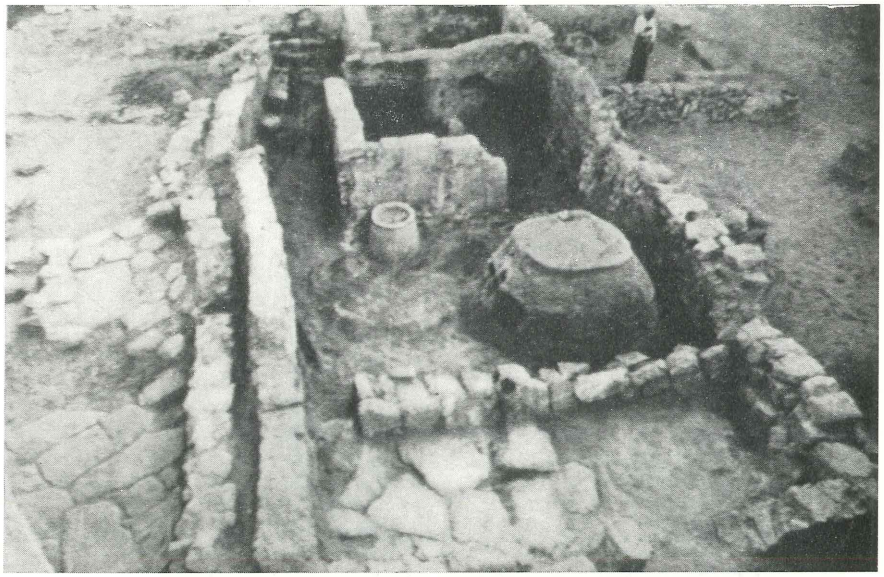

Fig. 105. Plattegrond en foto van woon- en handelshuis te Kültepe, niveau II. Op de plattegrond bevindt de entree zich rechts boven, en mondt uit in een korte gang, met links daarvan achtereenvolgens de keuken met hoefijzervormige haard, en de vrijwel vierkante, zorgvuldig geconstrueerde archiefkamer, met deur naar de hierachter liggende ovenkamer, met goed geconserveerde bakoven. Achteraan een geplaveid terras, waar vermoedelijk een ladder stond, die naar de eerste étage (woongedeelte) leidde.

komen. Goed geconstrueerde woningen met twee verdiepingen (muren soms nog 1-1,50 m. hoog), waarvan het benedenste de dienstvertrekken omvatte: een keuken, de archiefkamer, de ovenkamer en soms een terras met trap. In deze vertrekken, en soms ook in de in de vloeren aangebrachte kistgraven, werd een overvloed van vaatwerk gevonden, dat een uniek beeld geeft van de productie van ceramische gebruiks- en siervoorwerpen uit deze tijd. Door de vondst van vele complete exemplaren, de grote verscheidenheid van typen en de dankzij de teksten exacte datering (verwoesting van de *kārum* ca. 1820-30 v. Chr.) fungeert de ceramiek van Kaniš als leidraad voor de gehele ceramische chronologie van de Middenbronstijd in Anatolië. De keuken omvatte een fraaie haard, graanbakken en allerlei gebruiks- en opslagvaten. De ovenkamer bevatte doorgaans een zorgvuldig uit vele lage opgetrokken oven, ca. 150 cm. hoog, die gebruikt zal zijn om tabletten in te bakken (alle gevonden teksten zijn gebakken; nog slechts éénmaal heeft men teksten in een oven aangetroffen). Het opmerkelijkst is de archiefkamer — uit de teksten als „verzegelde kamer" of „welbewaakte kamer" (*maknukum, maṣṣartum*) bekend. Hierin werden behalve de koopwaren ook zilver en goud en het handelsarchief bewaard. Dit laatste was op houten rekken langs de muren opgesteld, of in houten koffers of kruiken opgeslagen (de laatste twee wijzen van bewaring zijn uit de teksten bekend). De kamers waren zorgvuldig geconstrueerd, en konden goed worden afgesloten; opening b.v. na overlijden van een handelaar moest door een speciale, neutrale commissie geschieden, die van zijn bevinden protocol opmaakt. Door de ontdekking van de archieven is het de opgravers mogelijk geweest een plattegrond te tekenen, waarin men de eigenaars der verschillende huizen kan vermelden.

Op artistiek gebied is naast de ceramiek en enkele beeldjes en steatieten gietvormen van idolen, de glyptiek het belangrijkste. Vele van de gevonden rechtsoorkonden en acten bevonden zich nog in hun klei-enveloppe, waarop behalve een excerpt van de inhoud van de tekst ook de zegels (= handtekeningen) der getuigen voorkwamen. De honderden zegelafdrukken zijn bijzonder belangwekkend, niet alleen omdat ze ons voor het eerst op grote schaal laten kennismaken met de oud-assyrische glyptiek, maar met name wegens de vele mengvormen tussen mesopotamische en inheemse motieven. Naast de zuiver inheemse stempelzegels (de eigen anatolische traditie, waartoe men later weer terugkeerde; vgl. de hethietische koningszegels) vindt men rolzegels die een mengeling van mesopotamische en anatolische stijlen en motieven te zien geven [4]). Hoe deze syncretistische kunstprodukten ontstonden is nog een open vraag; men kan denken aan de mogelijkheid dat assyrische zegelsnijders inheemse motieven overnamen, maar eveneens anatolische graveurs tot ontlening van mesopotamische elementen in staat achten.

Fig. 106. Links een steatieten gietvorm (ca. 6 cm. hoog), waarmee o.a. loden afgietsels werden gemaakt, van een goddelijk echtpaar, vergezeld van een paard of ezel (men heeft gedacht aan de paardegod Pirwa, in Kaniš vereerd). Rechts een fraai gevormde kruik, monochroom met geometrische sierband, en herhaalde afdrukken van een stempel, dat vermoedelijk een officiëel (fabrieks)merk of een koninklijk of religieus symbool voorstelt. De vorm doet denken aan een metalen prototype.

Fig. 107. Zegelafrolling met een mengeling van mesopotamische en anatolische (met name de uitvoering van de dierfiguren) motieven. Het stiervormige altaar (waarvoor een libatie wordt verricht) komt vaker op oud-assyrische zegels voor.

Als blijken van wederzijdse artistieke beïnvloeding verdienen ze een nauwgezette analyse, waarbij de moeilijk te beantwoorden vraag rijst of de merkwaardige composities met mesopotamische en anatolische figuren, symbolen en motieven werkelijk een betekenisvolle scène willen weergeven, of een zuiver willekeurige compositie zijn. De vraag rijst ook of de assyrische invloed zich nog verder heeft uitgestrekt dan tot het repertoire der zegelsnijders en de tijdelijke introductie van het spijkerschrift. Ik ben geneigd deze vraag nogal ontkennend te beantwoorden. Uit de opgravingen is gebleken dat de Assyriërs zich qua materiële kultuur volkomen bij de Anatoliërs hadden aangepast. Zonder de ontdekking van de archieven zou men niet licht tot de conclusie zijn gekomen dat hier Assyriërs hadden gewoond. Ook het spijkerschrift dat enkele inheemse schrijvers, blijkens hun gebrekkige produkten hadden aangeleerd, is na het vertrek der Assyriërs spoedig in onbruik geraakt. Geruime tijd later wordt het door de Hethieten opnieuw ingevoerd, maar nu met gebruikmaking van het noord-syrische voorbeeld. Men krijgt de indruk dat de Assyriërs te commerciëel en materiëel waren ingesteld om een blijvende kulturele invloed te kunnen uitoefenen; bovendien woonden ze in hun eigen wijk (wel zijn voorbeelden bekend van gemengde huwelijken). Ook hun eigen schriftelijke nalatenschap verraadt behalve één enkele copie van een koningsinscriptie en enkele korte bezweringen weinig over hun literaire en godsdienstige achtergrond, al is uiteraard uit de correspondentie het een en ander aan terloopse mededelingen te verzamelen [5]).

Perspectief

Het is uit het bovenstaande duidelijk dat noch op archeologisch noch op filologisch gebied het onderzoek enigermate afgesloten is. Wat de archeologie

betreft is een ernstig desideratum een voortgaand onderzoek van de tell zelf, om de politiek-economische achtergrond van de staat Kāniš en zijn geschiedenis te achterhalen. Voorts een systematische opgravingen van de *kārum*. Hierbij zou men b.v. het *bīt kārim*, het *kārum*-gebouw, dat zo'n belangrijke rol speelde, met zijn archieven kunnen terugvinden, en de indeling van de *kārum* (assyrische en inheemse wijk) en de mate van onderling contact kunnen vaststellen. Onderzoek in de lagen I B en I A en op de tell kan belangrijk nieuw licht werpen op de periode vlak voor en tijdens het ontstaan van het oud-hethietische rijk. De taken die de filoloog nog wachten zijn uit het bovenstaande wel duidelijk geworden. Dringend is vooral de publicatie der in Ankara bewaarde teksten der opgravingen sinds 1948, en systematische bewerking van archieven en tekstcategorieën. Een vrijwel onvervulbare wens is tenslotte dat ook in de moederstad Aššur zelf archeologisch onderzoek in de oud-assyrische woonlagen wordt verricht.

K. R. VEENHOF

---

1) Vgl. R. BOGAERT, *Les origines antiques de la banque de dépôt. Une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie.* Leiden, 1966; K. POLANYI e.a. (ed.), *Trade and Market in the Early Empires.* Glencoe Ill., 1957, spec. p. 12-16: 'Marketless Trading in Hammurabi's Time'; G. DALTON (ed.), *Primitive, Archaic and Modern Economies. Essays of Karl Polanyi,* New York 1968, spec. hfdst. 8 'The Semantics of Money-Uses' en hfdst. 10 'Ports of Trade in Early Societies'.

2) Vgl. met name P. GARELLI, *Les Assyriens en Cappadoce,* Paris 1963, die behalve over het handelssysteem ook handelt over archeologie, geschiedenis, onomasticon; voorts M. T. LARSEN, *Old Assyrian Caravan Procedures,* Leiden/Istanbul 1967.

3) Vgl. voor de oudste hethietische geschiedenis H. OTTEN, *Der Weg des hethitischen Staates zum Grossreich,* Saeculum 15, 1962; p. 115-125; O. R. GURNEY, *Anatolia c. 1600-1300 B.C.,* Cambridge Ancient History revised edition Vol. I-II, fasc. 44 (1965); voor de chronologie: H. OTTEN, *Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie,* Wiesbaden 1968 (Abh. Akad. d. Wiss. u. Lit. Mainz, Geistes- und Sozialwiss. Kl. 1968, 3). NB hier p. (6) n. 4: „die dortige (Fischer Weltgeschichte Bd. 3, 1966, p. 136v.) Darstellung..... vom Beginn des hethitischen Grossreiches is vielfach heute änderungsbedürftig".

4) Vgl. H. HIRSCH, *Untersuchungen zur altassyrischen Religion,* Graz 1961 (Beiheft AfO 13/14).

5) Vgl. de studies: N. ÖZGÜÇ, *The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe,* Ankara 1965. M. TOSUN, *Styles in Kültepe Seal Engravings as Expressions of Various Cultural Influences,* Assyriological Studies 16, 1965, p. 183v.; N. ÖZGÜÇ, *Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish,* Ankara 1968.